

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ ҲУЗУРИДАГИ ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ
ПЕДАГОГ ВА РАҲБАР КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ
БОШ ИЛМИЙ-МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ЧЕТ ТИЛЛАРИНИ ЎҚИТИШНИНГ ИННОВАЦИЯВИЙ
МЕТОДИКАЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ РЕСПУБЛИКА
ИЛМИЙ-АМАЛИЙ МАРКАЗИ**

“Тасдиқлайман”

Директор _____ И.Тўхтасинов

“ _____ ” _____ 2015 йил

**“ШАРҚ ФИЛОЛОГИЯСИНИНГ ДОЛЗАРБ НАЗАРИЙ ВА
АМАЛИЙ МАСАЛАЛАРИ” МОДУЛИ БЎЙИЧА**

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА

Тузувчи: Ж.Зиямухамедов

Тошкент – 2015

Мундарижа

ИШЧИ ЎҚУВ ДАСТУРИ	3
МАЪРУЗАЛАР МАТНИ.....	9
1-мавзу. ҚАДИМГИ ШАРҚ ЛИНГВИСТИК АНЪАНАЛАРИ.....	9
2-мавзу. ҚАДИМГИ ҲИНД ТИЛШУНОСЛИГИ	11
3-мавзу. АРАБ ТИЛШУНОСЛИГИНИНГ ДУНЁ ЛИНГВИСТИКАСИ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ ЎРНИ	12
4-мавзу. АБУЛ ҚОСИМ МАҲМУД АЗ-ЗАМАХШАРИЙНИНГ ШАРҚ ФИЛОЛОГИЯСИДАГИ ЎРНИ.....	14
5-мавзу. МАҲМУД КОШҒАРИЙНИНГ ДУНЁ ТИЛШУНОСЛИГИ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ ЎРНИ	16
6-мавзу. ШАРҚ ФИЛОЛОГИЯСИДА ТУРКИЙ ТИЛЛАР ТАРИХИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ	18
7-мавзу: ХИТОЙ ТИЛШУНОСЛИГИ ТАРИХИДАН	21
8-мавзу. ШАРҚ ТИЛЛАРИДА ЯНГИ СЎЗЛАРНИ ТУШУНТИРИШ МЕТОДЛАРИ (хитой тили мисолида)	22
9-мавзу. ЖАҲОН ХАЛҚЛАРИ АДАБИЁТИГА УМУМИЙ ТАВСИФ	25
10-мавзу. ШАРҚ ВА ҒАРБ АДАБИЙ АЛОҚАЛАРИ.....	28
11-мавзу. АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ ЛИНГВИСТИК ҚАРАШЛАРИ.	31
12-мавзу. АБУ НАСР ФОРОБИЙНИНГ ШАРҚ ФАЛСАФАСИ, ТИЛШУНОСЛИГИ ВА АДАБИЁТШУНОСЛИГИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ	33
ГЛОССАРИЙ.....	44

ИШЧИ ЎҚУВ ДАСТУРИ

Кириш

Ўрта асрлар Шарқ тарихи шундан далолат берадики, маданият ва таълим-тарбия, тиббиёт, адабиёт, санъат ва архитектура соҳаларидаги бекиёс юксалиш, илмий мактабларнинг вужудга келиши, янги-янги истеъдодли авлодлар тўлқинининг пайдо бўлиши ва вояга етиши – буларнинг барчаси биринчи навбатда иқтисодиёт, қишлоқ ва шаҳар хўжалигининг анча жадал ўсиши, хунармандлик ва савдо-сотиқнинг юксак даражада ривожланиши, йўллар қурилиши, янги қарвон йўлларининг очилиши ва авваламбор нисбий барқарорликнинг таъминланиши билан бевосита боғлиқ бўлган.¹

Республикамиз ўз мустақиллигини кўлга киритган кундан бошлаб халқимиз маънавий-маданий бойликларини ҳар томонлама ўрганиш, уларни келгуси авлодларга тўлиқ етказиш ва ҳозирги авлодни улардаги ижобий анъаналар асосида тарбиялаш долзарб вазифалардан бирига айланиб бормоқда.

Узок тарихга эга бўлган ўзбек халқи, унинг юксак маданияти, қадриятлари, бой илмий мероси бутун жаҳоннинг диққат - эътиборини ўзига жалб этиб келган ва келмоқда. Ибн Сино, Беруний, Улугбек, Мухаммад ал-Хоразмий, Махмуд Замахшарий каби буюк аждодларимизнинг номлари ва яратган асарлари машҳур бўлиб, уларнинг ижодлари жаҳон маданияти хазинасига қўшилган бебаҳо бойлик бўлиб ҳисобланади. Давлатимизнинг хорижий шарқ мамлакатлари билан ижтимоий, сиёсий, маданий ва иқтисодий алоқалари мустаҳкамланиб бораётган бир пайтда чет тилларини, жумладан, шарқ тилларини мукамал билувчи, салоҳиятли филологлар, таржимашунослар, синхрон-таржимонларни етиштириб бериш куннинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади. Ушбу дастурда тингловчилар Шарқ филологиясининг долзарб назарий ва амалий масалаларини ўрганадилар. Ўзбек шарқшунослигининг ҳозирги йўналишлари, ўзбек шарқшуносларининг филологик асарлари, шарқ тилларини ўргатишдаги ютуқ ва камчиликлар, шарқ тилшунослигининг асосий ўзига хос хусусиятлари, шарқ адабиётлари ва уларни ўрганиш ҳақида билимларга эга бўладилар.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

“Шарқ филологиясининг долзарб назарий ва амалий масалалари” модулининг мақсади: шарқ филологиясининг долзарб назарий ва амалий масалаларини чуқур ўрганиш ва таҳлил этиш, шарқшуносликнинг объектини тадқиқ этиш, шарқ манбалари, тиллари, тарихи ва шарқ мамлакатлари адабиётларини ўрганиш асосида тўпланган билимларни мутахассислик фанларинини ўқитишда тадбиқ этишга ўргатиш.

“Шарқ филологиясининг долзарб назарий ва амалий масалалари” модулининг вазифалари:

- ўзбек шарқшунослиги ва унинг тарихий илдизлари ҳақида ахборот бериш;
- шарқ филологияси йўналишларини: шарқ кўлёма манбаларини, тилларини ва адабиётини ўрганиш;
- шарқ филологиясига доир лингвистика ва адабиётшунослик соҳасига оид масалаларни таҳлил этишга ўргатиш;
- модуль жараёнида эгалланган билимларни шарқ тилларини ўқитиш жараёнида қўллаш кўникмаси ва малакасини шакллантириш.

¹ Ислон Каримов. “Ўрта асрлар шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти” маросимидаги нутқи. Самарқанд. 16.05.2014

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

“Шарқ филологиясининг долзарб назарий ва амалий масалалари” курсини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

- “шарқшунослик”, “шарқ тиллари”, “шарқ манбалари”, “шарқ адабиёти” ва “шарқ халқлари тарихи” тушунчалари;

- шарқ филологияси масалаларини ўрганишда шарқ фалсафаси, шарқ халқлари тарихи ва шарқ мамлакатлари иқтисодининг ўзаро алоқаси;

- ўзбек шарқшунослигининг ҳозирги йўналишлари;

- ўзбек шарқшуносларининг филологик асарлари;

- шарқ тилларини ўргатишдаги ютуқ ва камчиликлар;

- шарқ тилшунослигининг асосий ўзига хос хусусиятлари;

- шарқ адабиётлари ва уларни ўрганиш ҳақида **билимларга эга бўлиши;**

Тингловчи:

- ўз касбий фаолият соҳаларида шарқ филологиясининг ўзига хос жиҳатларини англаши ва амалда қўллаш;

- шарқ тилларини ўқитишда тил хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ўзига хос усулларини танлаш;

- Шарқ филологиясининг долзарб назарий ва амалий масалаларини ҳал қилишда туғиладиган қийинчилик ва тўсиқларни таҳлил қилиш;

- шарқшуносликни фан сифатида тадқиқ эта билиш, шарқшунослик ва унинг объекти ва луғавий маъноларини фарқлаш ва шарқ тилларининг ривожланишига таъсир кўрсатган омилларни билиш **кўникмаларини эгаллаши;**

Тингловчи:

- турли даврлар ва минтақаларда юзага келган ёзма ёдгорликларнинг тил ва бадиий хусусиятлари ҳақидаги илмий хулосаларни амалиётда қўллаш;

- шарқ тиллари ёзувида компьютерда матнлар териш малакаларига эга бўлиш;

- шарқ тилларини ўқитишнинг замонавий методларидан фойдаланиш;

- тилшунослик фанининг предмети ва унинг мақсади;

- шарқ тилларида коммуникатив вазифаларни ҳал этиш технологиялари, касбий мулоқот усулларидан фойдаланиш, ҳамкорлик ишларини олиб бориш;

- шарқ тилларини ўқитишда яратилган электрон ресурслардан унумли фойдаланиш **малакаларини эгаллаши.**

Тингловчи:

- шарқ филологияси соҳасидаги илмий тадқиқотлар натижаларидан амалий мақсадларда фойдаланиш;

- адабий муаммоларни тадқиқ этишда илмий ёндашувни аниқлаш ва асосий тушунчалар, истилоҳлар;

- Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Алишер Навоий ва Замахшарийларнинг лисоний қарашлари;

- шарқ илмида тил таснифига оид қарашлар бўйича берилган назарий билимларни амалиётда тўғри қўллаш юзасидан қарорлар қабул қилиш **компетенцияларни эгаллаши лозим.**

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Шарқ филологиясининг долзарб назарий ва амалий масалалари” курси амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, коллоквиум ўтказиш, ва бошқа интерактив таълим усулларини қўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги
“Шарқ филологиясининг долзарб назарий ва амалий масалалари” модули мазмуни ўқув режадаги “Миллатлараро мулоқотнинг лингвистик асослари” ва “Таржима услубияти” ўқув модуллари билан узвий боғланган ҳолда педагогларда мулоқотнинг лингвистик асослари, таржима қилиш, таржимага ўргатиш бўйича касбий тайёргарлик даражасини орттиришга ҳам хизмат қилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Шарқ филологияси соҳасидаги илмий тадқиқотлар натижаларидан амалий мақсадларда фойдаланиш, адабий муаммоларни тадқиқ этишда илмий ёндашувни аниқлаш ва асосий тушунчалар, Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Алишер Навоий ва Замахшарийларнинг лисоний қарашлари, шарқ илмида тил ва адабиёт таснифига оид қарашлар бўйича берилган назарий билимларни амалиётда тўғри қўллаш юзасидан қарорлар қабул қилиш ва уларнинг ечимини аниқлаш ва баҳолаш, тавсиялар беришга доир касбий компетентликка эга бўладилар

Модул бўйича соатлар тақсимооти

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкلامаси, соат				
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси			Мустақил таълим
			Жами	Назарий	Амалий машғулот	
1.	Қадимги шарқ лингвистик мактаблари ва анъаналари: қадимги ҳинд тилшунослиги, араб тилшунослигининг дунё лингвистикаси тараққиётидаги ўрни	4	4	-	4	-
2.	Шарқшуносликни фан сифатида тадқиқ этилиши ва шарқ тилларининг ривожланишига таъсир кўрсатган омиллар. Абул Қосим Маҳмуд аз-Замахшарийнинг шарқ филологиясидаги ўрни. Маҳмуд Кошғарийнинг дунё тилшунослиги тараққиётидаги ўрни. Шарқ филологиясида туркий тиллар тарихининг ўрганилиши.	6	6	-	6	-
3.	Шарқ филологияси масалаларини ўрганиш: тил, адабиёт ва методика. Хитой тилшунослиги тарихи. Шарқ тилларида янги сўзларни тушунтириш методлари (хитой тили мисолида). Жаҳон халқлари адабиётига умумий тавсиф. Шарқ ва Ғарб адабий алоқалари.	8	8	-	8	
4.	Ўзбек шарқшунослиги: унинг тарихий илдизлари ва ҳозирги йўналишлари. Алишер Навоийнинг лингвистик қарашлари. Абу Наср Форобийнинг шарқ фалсафаси, тилшунослиги ва адабиётшунослигига қўшган ҳиссаси. Абу Райхон Муҳаммад ибн Аҳмад Берунийнинг шарқ тилшунослиги ва адабиётшунослигига қўшган ҳиссаси. Ўзбек шарқшунослигига ҳисса қўшган олимлар.	10	8	-	8	2
	Жами:	28	26	-	26	2

Амалий машғулотлар мазмуни

1-Мавзу. Қадимги Шарқ лингвистик мактаблари ва анъаналари. (4 соат)

Режа:

1. Қадимги ҳинд тилшунослиги.
2. Араб тилшунослигининг дунё лингвистикаси тараққиётидаги ўрни

Шарқда ҳам тилшунослик: тилнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши; тил ва тафаккур; тил ва жамият ўртасидаги муносабатлар; тилнинг жамиятдаги ўрни; тилнинг ички тузулиш усуллари ва шу каби масалаларни ўрганган. Қадимги ҳинд тилшунослиги ҳақида маълумот берувчи энг эски асар “Яски”дир. Ҳинд тилшунослигининг энг буюк асари “Панини грамматикаси”дир. Бу филологик асар дунё тилшунослигининг ҳам энг сара тадқиқотларидан саналади. Қадимги Миср тилшунослиги тарихи у қадар кенг ўрганилган эмас. Чунки қадимги Мисрда лингвистика тизим сифатида тугал шаклланиб улгирмаган эди. Бироқ Мисрда яратилган ёзма ёдгорликларда тилшунослик билан боғлиқ ниҳоятда қизиқарли мулоҳазалар баён қилинган. Мисрдаги лисоний тафаккур фираъвинларнинг устунлигини таъминлаш мақсадида юзага келган.

2-Мавзу. Шарқшуносликни фан сифатида тадқиқ этилиши ва шарқ тилларининг ривожланишига таъсир кўрсатган омиллар. (6 соат)

Режа:

1. Абул Қосим Маҳмуд аз-Замахшарийнинг шарқ филологиясидаги ўрни.
2. Маҳмуд Кошғарийнинг дунё тилшунослиги тараққиётидаги ўрни.
3. Шарқ филологиясида туркий тиллар тарихининг ўрганилиши.

Абул Қосим Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарий Мусулмон шарқида “Устод ул-араб вал ажам” (Араблар ва ғайри араблар устози), “Фахру Хваразм” (Хоразм фаҳри) каби шарафли номлар билан машҳур бўлган ўрта Осиёлик алломалардан яна бири Маҳмуд аз-Замахшарийдир (1075-1143). Араб тили грамматикасига оид Ал-Муфассал 1119-1121 йилларда Маккада ёзган. Араб лингвистикаси ўлчамлари ва методологиясини туркий тилларни ўрганишга тадбиқ этган олим Маҳмуд Кошғарийдир. “Девону луғатит турк” икки-муқаддима ва луғат бўлимларидан тузилган. Луғат бўлимида 8500 ортиқроқ лексик бирлик изоҳланган. Туркий тиллар – агглютинатив тиллар гуруҳига киради. Туркий тиллар оиласига қуйидаги тиллар киради: турк, озарбайжон, туркман, гагауз, қрим-татар, қорағай, балқор, кўмиқ, нўғой, татар, башқирд, олтой, шор, хакас, тува, ёкут, қирғиз, ўзбек, қорақалпоқ, чуваш, уйғур, қозоқ.

3-мавзу. Шарқ филологияси масалаларини ўрганиш: тил, адабиёт ва методика. .

(8 соат)

Режа:

1. Хитой тилшунослиги тарихи.
2. Шарқ тилларида янги сўзларни тушунтириш методлари (хитой тили мисолида).
3. Жаҳон халқлари адабиётига умумий тавсиф.
4. Шарқ ва Ғарб адабий алоқалари

Хитой тилшунослиги тарихи икки минг йиллик тарихни ўзида камрайди. У XX юз йилликка қадар бошқа тилшунослик мактабларининг таъсирига учрамасдан мустақил равишда ривожланган. Хитой тилшунослиги хитой тилининг қолипи асосида юзага келган. Шарқ ва Ғарб адабий – маданий алоқалари жуда катта даврни камраб олувчи кўп тармоқли соҳадир. Талай тадқиқотлар битилиб, муҳим муаммолар ёритилган. Шарқ ва Ғарб муносабатларини даврлаштириш: 1) энг қадимги даврлардан эллин маданиятигача бўлган ўрта денгиз атрофидаги халқлар маданий алоқалари; 2) III – VI асрлардаги юнон –

Ўрта Осиё, юнон - Эрон, юнон – Ҳинд алоқалари; 3) VIII – IX асрларда юнон – Араб алоқалари; 4) XI – XII асрларда Испания орқали амалга ошган Шарқ – Ғарб алоқалари; 5) XIV – XVIII асрлардаги алоқалар; 6) XIX аср маданий алоқалари; 7) XX аср Шарқ- Ғарб алоқалари каби. Хар бир давр алоқаларидаги типологик айниятларни бутун яхлитлиги билан очиб бериш каби муҳимдан – муҳим вазифалар ҳам ҳали олдинда турибди. X – XI асрлар фан соҳасидаги эмас, бадиий ижодда ҳам юксалиш даври бўлган.

4-мавзу. Ўзбек шарқшунослиги: унинг тарихий илдизлари ва ҳозирги йўналишлари. (8 соат)

Режа:

1. Алишер Навоийнинг лингвистик қарашлари.
2. Абу Наср Форобийнинг шарқ фалсафаси, тилшунослиги ва адабиётшунослигига қўшган ҳиссаси.
3. Абу Райхон Муҳаммад ибн Аҳмад Берунийнинг шарқ тилшунослиги ва адабиётшунослигига қўшган ҳиссаси.
4. Ўзбек шарқшунослигига ҳисса қўшган олимлар.

Ўрта аср туркий тилшуносликнинг буюк чўккиси сифатида Алишер Навоийнинг “Муҳокаматул луғатайн” асари тан олинади. У 1499 йилда ёзилган. Навоий туркий тилнинг ўзига хос морфологик хусусиятларига ҳам эътибор қаратди. Абу Наср Форобий тил, тилшунослик, адабиёт ва адабиётшунослик, поетика ва риторикага тегишли бир қанча асарлар ижод этган. Абу Райхон Муҳаммад ибн Аҳмад Берунийнинг 152 та асарлари бор. Афсуски, бизгача фақат 50 тасигана этиб келган. Бироқ Берунийнинг шу кунгача фанга маълум бўлган асарларининг ҳаммаси ҳам нашр этилган ва тўлиқ ўрганилган эмас. Абу Райхон Берунийнинг “Сайдана” номли асарида лисоний қарашларнинг берилиши.

Мустақил таълим

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Тингловчи мустақил ишни муайян модулни хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб тайёрлаши тавсия этилади:

- ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модул мавзуларини ўрганиш;
- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;
- махсус адабиётлар бўйича модул бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- тингловчининг касбий фаолияти билан боғлиқ бўлган модул бўлимлари ва мавзуларни чуқур ўрганиш.
- мутахассислиги бўйича тил ва адабиёт соҳасидаги муаммоли вазиятларни модул асосида таҳлил қилиш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Раҳбарий адабиётлар.

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. –Т.: Ўзбекистон, 1992. - 22 б.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. –Т.: Ўзбекистон, 1996. Т.1. -364 б.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. –Т.: Ўзбекистон, 1995. -269 б.
4. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. –Т.: Ўзбекистон, Т.3. 1996.
5. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. –Т.: Ўзбекистон, 1997. Т.5. -384 б.

6. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. –Т.: Ўзбекистон, 2001. Т.9. -439 б.

7. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. –Т.: Ўзбекистон, 2005. -64 б.

8. Каримов И.А. Жамиятни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. –Т.: Ўзбекистон, 2007, Т. 15. -126 б.

9. Каримов И.А. Мамлакатимиз тараққиёти ва халқимизнинг ҳаёт даражасини юксалтириш – барча демократик янгиланиш ва иқтисодий ислохотларимизнинг пировард мақсади. –Т.: Ўзбекистон, 2007.

10. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008. -176 б.

11. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш – давр талаби // “Халқ сўзи” гезатаси 2009 йил 14 февраль.

12. Ислом Каримов. “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожигадаги роли ва аҳамияти” маросимидаги нутқи. Самарқанд. 16.05.2014

2. Меъёрий- ҳуқуқий ҳужжатлар.

1. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил. 9-сон, 225-модда.

2. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил. 11-12-сон, 295-модда.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 2 ноябрдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1426-сонли Қарори.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 24 июлдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш ва аттестациядан ўтказиш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ПФ-4456-сон Фармони.

3. Махсус адабиётлар.

1. Йўлдошев Б. Умумий тилшунослик асослари. С., 2005.

2. Абдухамид Нурмомнов “Ўзбек тилшунослиги тарихи”. Тошкент “Ўзбекистон” 2002.

3. Фозилов Э. Шарқнинг машҳур филологлари. Т., 1971.

4. Ибн Сино. Фонетика ҳақида рисола. Т., 1979.

5. Ўринбоев Б. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Самарқанд, 1999.

6. Ҳ.Неъматов. XII асрдаги туркий тилларнинг Маҳмуд Кошғарий томонидан қилинган таснифи. ўзбек тили ва адабиёти. ж. 1969. №4.

7. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. - М.: Языки русской культуры, 1999. - 896 с.

8. Коллектив. История всемирной литературы. В 9-х томах. Том 1. М., 1982.

9. Булыгина Т.В. Шмелев А.Д. Языковая концептуализация (на материале русской грамматики). - М.: Языки русской культуры, 1997.-576 с.

10. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. - М.: Наука, 1990.

11. Маслова В.А. Лингвокультурология. - М.: Академия, 2001. -208с.

12. Малявин М.А. Китайская цивилизация– Москва: Издательство Муравей, 2000.

4. Интернет маълумотлари

<http://uz.m.wiki/Sharqshunoslik>

<http://ziyouz/uz/component>

<http://kh-davron.uz/tag>

www.e-tarix.uz/shaxslar

<http://svitoc.ru/topic>

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

1-мавзу. ҚАДИМГИ ШАРҚ ЛИНГВИСТИК АНЪАНАЛАРИ.

Режа:

1. Қадимги шарқда тилшунослик тушунчаси.
2. Қадимги Миср лингвистикасининг юзага келишига асос бўлган омиллар.
3. Миср иероглифли ёзуви ва тилшунослик.
4. Мисрдаги дастлабки ономастик луғатлар.

Калит сўзлар: Миср иероглифли ёзуви. Мемфис фалсафий-илохий трактати. Ономастик луғатлар. Иероглифлар луғати. Рамессей ономастикони. Бобил филологияси. Ура ва Иссин сулолалари.

Шарқда ҳам тилшунослик: тилнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши; тил ва тафаккур; тил ва жамият ўртасидаги муносабатлар; тилнинг жамиятдаги ўрни; тилнинг ички тузулиш усуллари ва шу каби масалаларни ўрганган. Тил ҳақида олимларнинг эътирофлари: “Тил - тафаккурни ифода қилувчи ишоралар мажмуидир” (Ф. Де Сосеюр). “Тил-одам онгининг иштирокисиз унинг ташқи дунёга нисбатан бўлган механик ҳаракатидир” (Л. Блумфилд). Тилшунослик фанининг қадимги энг муҳим манбалари, асосан, икки хил ҳудудда, икки хил маданият ўчоғида юзага келди. Булар қадимги Ҳиндистон, қадимги Греция ва Римдир. Шунинг учун тилшуносликнинг қадимги даври қадимги ҳинд, қадимги грек (қисман, латин) филологиясини қамраб олади.

Ўрта ва янги асрларда эса тил ҳақидаги фан Оврупода, Арабистон ва Ўрта Осиёда тараққий қилди. Инсон тилининг структурасига, тарихий тараққиётига ва функциясига хос бўлган қонуниятларни умумлаштирувчи назарий фандир.

Назарий фан сифатида у хусусий тилшуносликда илмий тадқиқот усуллари методологиясини белгилаб беради. Демак, тилшунослик фани фалсафа билан ҳам боғланган. Тилнинг табиати ва тарихи ҳақидаги умумлаштирмалар ҳам, тилшунослик тарихи ҳақидаги умумлаштирмалар ҳам бирон - бир фалсафий мактаб ёки оқимга таалукли бўлади ва унга суянади. Шунинг учун бу фан ижтимоий фанлар сингари маълум синфга хизмат қиладиган фандир.

Қадимги Миср тилшунослиги тарихи у қадар кенг ўрганилган эмас. Чунки қадимги Мисрда лингвистика тизим сифатида тугал шаклланиб улгирмаган эди. Бироқ Мисрда яратилган ёзма ёдгорликларда тилшунослик билан боғлиқ ниҳоятда қизиқарли мулоҳазалар баён қилинган. Мисрдаги лисоний тафаккур фираъвинларнинг устунлигини таъминлаш мақсадида юзага келган. Хусусан, эрампиздан бурунги III мингйилликда яратилган “Мемфис фалсафий-диний трактати”да тилнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ айрим фикрлар берилган. Унда қайд этилишича, Мисрнинг янги пойтахти Мемфис шаҳрининг бош худоси Птахнинг устунлигини тасдиқлаш учун тил яратилган. Птах дунёдаги барча нарсаларни яратиб, яқунда тилни яратгандан сўнггина ўзида кониқиш ҳосил қилган. Шу боис, тилга нисбатан худоларга тегишли ҳодиса сифатида қаралган. Миср тарихида ёзувнинг ижодкори ва хомийси сифатида ой ва ақл худоси Тот тан олинган. Мисрликлар ўзак ва морфема масалаларида, шунингдек, товушларни унли ва ундошларга ажратишда анчайин олдин кетишган. Буни уларнинг консонантли иероглифли ёзувидан ҳам билиш мумкин.

Қадимги Миср дунё тилшунослиги тарихида дастлабки ономастик луғатларнинг ватани сифатида ўрин эгаллайди. Эрампиздан бурунги II мингйилликларда ёзилган “Иероглифлар луғати”, “Рамессей ономастикони” каби луғатлар ана шундай филологик асарлар сирасидандир.

Эрампиздан бурунги III – I мингйилликларда тилшунослик фан сифатида Бобилда юзага келган. Бу ерда эрампиздан олдинги III мингйилликда мактаб таълимини юзага

келиши лингвистикани пайдо бўлишига замин яратди. Мактаб тизимида тўғри ёзишга бўлган эҳтиёжлар бу ерда дунё тилшунослиги тарихидаги илк орфографик лугатларнинг яратилишига олиб келган.

Эрамиздан бурунги III мингйилликларда Олд Осиё ва Ер ўрта денгзи бўйларида яшаган халқларда тилшунослик тасаввурлари юқори даражада бўлган. Бу заминда яратилган кўплаб ёзув системалари бунга шохидлик беради. Бу борада финикияликлар анча олдинга кетишган эди. Бугунги ривожланган ёзув тизимлари ана шу финикияликлар яратган ёзувларнинг юксалган кўринишидир. Финикияликлар тилшуносликда, айниқса морфология соҳаларида илдамлаб кетишган. Улар ўн икки сўз туркумланини фарқлашаган.

Назорат учун саволлар:

1. Қадимди Мисрда тилшунослик қачондан бошлаб пайдо бо ўла бошлади?
2. Миср ёзуви ҳақида гапириб беринг.
3. Дунё тилшунослиги тарихида Миср тилшунослигининг ўрни.

Адабиётлар:

- *Дирингер Д.* Алфавит. М., 1963
- *Дьяконов И. М.* Языки древней Передней Азии. М., 1966.
- *Иванов В. В.* Хеттский язык. М., 1963.
- *Корстовцев М. А.* Писцы древнего Египта. М. 1962.
- *Петровская В. И.* Древнеегипетский толковник письменных знаков и «Иероглифика» Горуполлона. - Ассириология и египтология. Л., 1964. С., 105-115.
- *Шифман И. Ш.* Финикийский язык. М., 1963.

2-мавзу. ҚАДИМГИ ҲИНД ТИЛШУНОСЛИГИ

Режа:

1. Қадимги Ҳиндистонда тилшунослик фанининг юзага келишига сабаб бўлган эҳтиёжлар.
2. Ведалар ва тилшунослик.
3. Панини грамматикаси дунё тилшунослиги тарихидаги илк назарий грамматика сифатида.
4. Ҳинд тилшунослиги тарихида из қолдирган филологик асарлар.

Калит сўзлар: Ведалар. Брахман. Ригведа. Яски. Виакarana. Панини. Панини грамматикаси. Сутра. Катъяну. Вараручи. Бхартрихарининг “Вакьяпадийя” асари.

Дунё тилшунослиги тарихида мустақил тилшунослик мактаби сифатида ўз ўрнига эга бўлган мактаблардан бири Ҳинд лингвистикасидир. Қадимги Ҳиндларда тилшунослик диний матнларни жамоага таъсирли етказиш ва уларни тўғри талқин этиш мақсадида юзага келган. Шунингдек, брахманларни ўқитиш жараёнида тилшуносликдан фан сифатида фойдаланишган. Ҳиндлар сўзнинг таъсир кудратини яхши билишган.

Қадимги Ҳинд тилшунослиги ҳақида маълумот берувчи энг эски асар “Яски”дир. Бу асарда “виакarana” отли бўлим бўлиб, у “тахлил” маъносини билдиради ва ҳозирги грамматикага тўғри келади. Яскида сўзнинг этимологиясига бағишланган бўлим ҳам мавжуд.

Ҳинд тилшунослигининг энг буюк асари “Панини грамматикаси”дир. Бу филологик асар дунё тилшунослигининг ҳам энг сара тадқиқотларидан саналади. У араמידан олдинги V асрда яратилган бўлиб “Саккиз китоб” номи билан ҳам машҳурдир. Асар муаллифи Панинидир. Асарда тилнинг барча сатҳларини тавсифи келтирилган. Унда фонетика, лексикология, морфология, синтаксис масалалари ниҳоятда илмий равишда ёритиб берилган. “Панини грамматикаси” дунё тилшунослиги тарихида биринчи назарий грамматик асар саналади. Асар сутра – қонун-қоида шаклида битилган бўлиб, унда 4000 ортиқ сутра мавжуд. Панинининг асаридан сўнг Ҳинд тилшунослигида кўплаб шарҳлар ва унга эргашиб асарлар яратилди. Улар ичида араמידан бурунги III-II асрларда яратилган Катъяну ва Вараручи тадқиқотлари алоҳида аҳамият касб этади. Айниқса, арамининг V асрида яратилган Бхартрихарининг “Вакьяпадийя” асари тилшунослик тарихи учун муҳим.

Қадимги Ҳинд тилшунослиги ҳақида маълумот берувчи энг эски асар “Яски”дир. Бу асарда “виакarana” отли бўлим бўлиб, у “тахлил” маъносини билдиради ва ҳозирги грамматикага тўғри келади. Яскида сўзнинг этимологиясига бағишланган бўлим ҳам мавжуд.

Умуман, Ҳинд тилшунослиги илк ўрта асрларда эришган чўккига Европа тилшунослиги XIX юзйилликка келиб, Ҳинд тилшунослигининг тажрибаларидан фойдаланган ҳолдагина эришди.

Назорат учун саволлар:

1. Панини грамматикасининг ёзилишига сабаб бо ўлган омиллар.
2. Қадимги Ведалар ҳақида нималарни биласиз?
3. Яски асарининг қадимги Ҳинд тилшунослигидаги аҳамияти.
4. Қадимги Ҳинд тилшунослигининг дунё тилшунослиги тарихидаги аҳамияти.

Адабиётлар:

- Алпатов В. М. История лингвистических учений. М., 1998.
- Березин Ф. М. История лингвистических учений. М., 1984.
- История лингвистических учений: Древний мир. Л., 1980.
- Сусов И. П. История языкознания. М., 2006.

3-мавзу. АРАБ ТИЛШУНОСЛИГИНИНГ ДУНЁ ЛИНГВИСТИКАСИ ТАРАҚЎИЎТИДАГИ ЎРНИ

Режа:

1. Европада араб тилшунослиги ютуқлари билан танишув жараёнининг бошланиши.
2. Ўрта аср Европа ўйғониш даври лингвистикаси ва араб тилшунослиги.
3. Араб тилшунослигининг бошқа миллий тилшунослик мактабларига таъсири.
4. Араб тилшунослик мактабининг европа тилшунослиги ривожига қўшган улуши.

Калит сўзлар: Араб тили, Абу Асуад ад-Дуали, Европа ва араб тилшунослиги. Басра мактаби. Куфа мактаби. Боғдод мактаби. Вильгельм Постель. Петер Кристен. Ўзак ва флексия. Ф. Бопп. Т.Ерпениус. А.Гигениус. Я. Голиус. С. Де-Саси.

632 йилда Арабистон ярим оролида Халифалик давлати қурилди. Мазкур давлат тез орада қўшни ҳудудларни қўлга киритди. Босиб олинган минтақаларда араб тилининг роли ортиб борди. Араб тилини ўрганиш давлат иши даражасига кўтарилди. Шу боис, ўрта асрларда араб филологияси билан шуғулланиш энг нуфузли машғулотга айланган эди. Араб тилшунослигининг илк куртаклари халифа Али (656 - 661) даврида бошланган. Ўша кезде араб тилининг илоҳий эканлиги концепцияси илгари сурилди. Араб тилини муҳофоза этиш давлат сиёсатига кўтарилди. Барча ёзма манбаларда араб тилшунослигидаги даслабки тадқиқотни халифа Алининг буйруғи билан Абу Асуад ад-Дуали яратган дейилади. Ана шундан сўнг Абу Асуаднинг издошлари Яхё ибн Ямар, Анбаса ибн Маъдан, Абу Амир Иса ибн Умар ас-Сақафийнинг илмий тадқиқотлари юзага кела бошлади. Араб тилшунослигининг Басра мактаби биринчи бўлиб юзага келди. Улар тилни ўрганишда асос сифатида Қуръон тилини олишади. Басраликлар сўз ясашда масдар шаклини асосга олишди. Араб тилшунослигида Басра мактабидан кейин Куфа мактаби пайдо бўлди. Куфа мактаби эса кўпроқ оғзаки шаклга эътибор қаратишган, куфаликлар ўтган замон феъллини (фаълту) кўрсатишади Кейинчалик, Боғдод тилшунослик мактаби араб тилшунослиги тарихида муҳим роль ўйнай бошлади. Боғдод тилшунослик мактаби куфа ва басра тилшунослик мактабларидан ўз концепциясини ўзлаштиргани учун уни аралаш лингвистик мактаб деб ҳам аташади.

Араб тилшунослиги кейинги даврларда форс ва туркий тилшуносликнинг тараққиётига самарали таъсир этди. Шунингдек, Европа тилшунослигидаги айрим масалаларнинг ривожига араб лингвистик мактабининг тажрибаси муҳим омил бўлиб хизмат қилди.

Европа Араб тилшунослигини ютуқлари билан бир оз кечроқ таниша борди. Араб тилшунослиги билан биринчи танишган европалик олим Вильгельм Постель (1501-1581)дир. У араб тили билимини чуқурлаштириш учун Истанбулга келади. Бу ерда араб тилшуносли Иззи асарлари билан танишади. Иззи асарларини лотин тилига таржима қилиб нашр этди.

Араб тилшунослиги асарларини европаликларга танитган яна бир олим Петер Кристендир. Ана шундан бошлаб араб лингвистикасининг ютуқлари европаликлар томонидан ўзлаштирила бошланди. Т.Ерпениус, А.Гигениус, Я. Голиус ва С. Де-Саси тадқиқотлари орқали европаликлар араб тилшунослигининг тажрибалари билан янада яқинроқ таниша бордилар. Хусусан, европалик тилшунослик ишида алоҳида ўрин тутувчи ўзак ва флексия масалалари араб тилшунослиги таъсирида юзага келган. Буни ёрқин мисолини қиёсий-тарихий тилшуносликнинг асосчиларидан бири Ф. Бопп ишларида кузатиш мумкин.

Араб тилшунослигининг лексикография соҳаларида эришган ютуқлари европаликлар томонидан тўлиқ ўзлаштирилди. Чунончи, сўзларни жойлаштириш

принциплари масалаларини европалик тилчилар араб лингвистларидан олдилар. Араб тилшунослик мактаби форсий, туркий тилшунослик мактабларининг шаклланувида ва тараққиёт босқичига чиқишида муҳим аҳамият касб этди.

Назорат учун саволлар:

1. Араб тилшунослигининг пайдо бўлишуига қандай омиллар таъсир кўрсатди?
2. Араб тилшунослигининг машҳур мактаблари ҳақида нималарни биласиз?
3. Европада араб тилшунослигининг оърганилиш тарихи.

Адабиётлар:

- *Березин Ф. М.* История лингвистических учений. М., 1984.
- *Гиргас В.* Очерк грамматической системы арабов. Спб., 1873.
- *Звегинцев В. А.* История арабского языкознания. М., 1958.
- История лингвистических учений: Средневековкй Восток. Л., 1981.
- *Сусов И. П.* История языкознания. М., 2006.

4-мавзу. АБУЛ ҚОСИМ МАҲМУД АЗ-ЗАМАХШАРИЙНИНГ ШАРҚ ФИЛОЛОГИЯСИДАГИ ЎРНИ

Режа:

1. Маҳмуд аз - Замахшарийнинг ҳаётидан маълумотлар.
2. Маҳмуд аз - Замахшарийнинг авлодлар учун қолдирган илмий мероси.
3. Маҳмуд аз – Замахшарийнинг тилшуносликка оид асарлари.
4. Ҳозирги кунда Маҳмуд аз – Замахшарийнинг илмей меросига эътибор.

Калит сўзлар: “Устод ул-араб ва-л ажам”, “Фахру Хваразм”, “Ал-Муфассал”, “Ал-Кашшоф”, “Ал-Унмузаж”, араб тили грамматикаси, луғатлар.

Абул Қосим Маҳмуд ибн Умар аз – Замахшарий мусулмон шарқида “Устод ул-араб ва-л ажам” (Араблар ва ғайри араблар устози), “Фахру Хваразм” (Хоразм фахри) каби шарафли номлар билан машҳур бўлган ўрта осиелик алломалардан яна бири Маҳмуд аз - Замахшарийдир (1075-1143).

Маҳмуд аз - Замахшарий Хоразмнинг Замахшар кишлоғида дунёга келди. Унинг ёшлик йиллари илму фан ва маданият тараққий қилган даврга тўғри келди. Замахшарийлар оиласи диндор, ҳурматга сазовор зиёли оилалардан эди. Шунга кўра у дастлабки билимини Замахшарда-ўз ота-онасидан олади, хат-саводли бўлади. Маҳмуд ўз билимини ошириш, илм-фан бобида мукамал бўлиш мақсадида Хоразмга (Урганчга, сўнгра эса Бухорога) йўл олади. Ушбу шаҳарлардаги мадрасаларда ўзининг маънавий-маърифий савиясини оширади. Билимни янада чуқурлаштириш мақсадида Исфакон, Боғдод, Макка, Марв, Нишопур, Шом, Ҳижоз ва Ироқ каби илм-фан, маданият тараққий қилган шаҳарларда бўлади, етук алломалардан, олиму фозиллардан илм-фан сирларини ўрганади, тинимсиз меҳнат қилади, доимий изланишда бўлади. Шунга кўра Маҳмуд аз - Замахшарий ўз замонасининг буюк алломасига, илм-фан ҳомийсига, донғи кетган машҳур кишисига айланди.

Буюк аллома авлодлар учун улкан бой илмий мерос қолдирди. У тилшунослик, луғатшунослик, жўғрофия, адабиёт, аруз, тафсир, ҳадис, фикҳ ва қироат илмига оид 50 дан ортиқ асар яратди, кўплаб шеърлар ёзди.

Машҳур тарихчи Ибн ал-Қифтий Маҳмуд Замахшарий ҳақида шундай дейди: “Худо раҳмат қилгур аз - Замахшарий илму адаб, нахв ва луғат бобида ўзгаларга мисол (намуна) бўладиган аллома эди”, деса, Миср тарихчиси ибн Тағриберди эса Маҳмуд Замахшарий “шайх, буюк аллома, ўз даврининг яғонаси, ўз асрининг энг пешвоси ва имоми бўлган”, дейди.

Араб тили грамматикасига оид Ал-Муфассал 1119-1121йилларда Маккада ёзган.

Асар араб тили нахву сарфини ўрганишда муҳим дастурий манба сифатида азалдан Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам шухрат топган асарлардан ҳисобланади.

Кўпчилик олимлар ўз илмий қиммати жихатидан Замахшарийнинг бу асари таниқли араб тилшуноси Сибавайхнинг (у 796 йили вафот этган) араб грамматикасига оид машҳур китобидан кейин иккинчи ўринда туради, деб таъкидлаганлар. Бу асар ўша даврнинг ўзидаёқ араб халқлари орасида катта эътибор қозонади ва араб тилини мукамал ўрганишда асосий қўлланмалардан бири сифатида кенг тарқалди. Шом (Сурия) ҳокими Музаффариддин Мусо кимда- ким аз – Замахшарийнинг ушбу асарини ёд олса, унинг беш минг кумуш танга ва бош оёқ сарупо совға инъом қилишни ваъда берган. Маҳмуд Замахшарийнинг “Асос ул-балоға” (Нотиқлик асослари асари асосан луғатшуносликка бағишланган. Унда араб тилининг фасоҳати ва мукаммалиги ҳақида сўз боради. Фикрни чиройли ибора ва сўзлар билан ифодалаш, сўз бойлигидан ўринли ва усталик билан фойдаланиш учун киши фасоҳат ва балоғат илмларидан яхши хабардор бўлиши керак керак эди. Бунинг учун сўзни тўғри, ўз ўрнида ишлатиш, қоидага мувофиқ сўзлаш ва ёзиш ҳам керак бўлган.

Бу асарда адабиётнинг асосий қисмлари, фразеологик сўз бирикмалари ва уларни амалда татбиқ этиш йўллари чуқур таҳлил этилган.

Аз-Замахшарий ижодининг гултожи бўлган, илм-фан оламида ғоят кенг танилган “Ал-Кашшоф ” асари Қуръони Каримга ёзилган машҳур тафсирдир. Асарнинг тўлиқ номи “Ал-Кашшоф ан ҳақоиқ ит-танзийл ва уйун ил-ақовийл фи вужух ит-таъвийил ” (Қуръондаги берк ҳақиқатларни ва уни шарҳлаш орқали ривоятлар кўзларини очғич) дир. “Ал-Кашшоф ” аз-Замахшарийнинг ўзига ҳам ғоят манзур бўлган. Ҳатто у ўз асари ҳақида шундай ёзган эди: “ Чиндан ҳам дунёда тафсирлар беҳад кўпдир. Ўлай агар, уларда “Кашшоф ” кабиси бўлса. Агар ҳидоят изласанг, “Ал-Кашшоф ” ни тақрор ўқи. Нодонлик бир касал бўлса, “Ал-Кашшоф ” унинг шифосидир”.

Ал-Унмузаж фи-н-наҳв араб бўлмаган халқларга араб тилини осонроқ , соддароқ тарзда ўргатиш учун мўлжалланганлиги боис, халқ орасида шуҳрат топган, кенг тарқалган. Мазкур асар ёрдамида толиби илм араб тилининг асосий қоидаларини тезда ўрганган. Асарда лўнда изоҳлар қоидалар ҳамда уларни мустаҳкамлаш учун мисоллар берилган.

Маҳмуд Замахшарийнинг юксак педагогик маҳорати ушбу асарда ўз аксини яққол топган. Тажрибали арабшунос, марҳум Абдуҳафиз Абдужабборов “Ал-Унмузаж” асарини 2001 йилда нашрга тайёрлаган. Бу рисоладан ҳозирги кунда талабалар ўқув қўлланма сифатида фойдаланмоқда.

Назорат учун саволлар:

1. Маҳмуд аз - Замахшарийнинг ҳаётига оид маълумотларни айтиб беринг.
2. Маҳмуд аз - Замахшарийнинг қандай филологик асарларини биласиз?
3. Маҳмуд аз – Замахшарийнинг ”Ал-Унмузаж” асарининг юртимизда тадқиқ этилиши борасида нималарни биласиз?

Адабиётлар:

- Рустамов А. Маҳмуд Замахшарий. –Т., 1971.
- Уватов У. Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий // Донолардан сабоқлар. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. 29–34; Хоразмлик буюк аллома // Тошкент ислом университети илмий-таҳлилий ахбороти, 3-сон, 2004. 4–9-б.; Маҳмуд аз-Замахшарий – Хоразмлик буюк аллома // Шарқ машъали, 2-сон, 2005. 3–8-б.; Навобиғ ал-калим. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2006.
- Маҳмуд аз-Замахшарий. Ал-Унмузаж / Нашрга тайёрловчи, муқаддима ва атамалар шарҳи муаллифи Абдуҳафиз Абдужабборов. – Т.: Тошкент ислом университети нашриёти, 2001. 80-б.

5-мавзу. МАҲМУД КОШҒАРИЙНИНГ ДУНЁ ТИЛШУНОСЛИГИ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ ЎРНИ

Режа:

1. Ислом даврида араб тилшунослиги таъсирида юзага келган тилшунослик.
2. Арабшунослик ва туркшунослик.
3. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари ва унинг тузилиши.
4. Туркий филологиянинг ўрта асрлардаги ривожини.

Калит сўзлар: Араб тилшунослигининг методлари. Араб лингвистикаси таъсирида юзага келган туркий тилшунослик. Маҳмуд Кошғарий. “Девону луғотит турк”. Қиёсий-тарихий метод. Илмий туркийшунослик асосчилари.

Туркий тилшуносликнинг кейинги даврлардаги ривожига араб тилшунослигининг таъсири сезиларли бўлди. Араб лингвистикаси ўлчамлари ва методологиясини туркий тилларни ўрганишга тадбиқ этган олим Маҳмуд Кошғарийдир.

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари. Туркий тилни ўрганиш бўйича яратилган грамматикаларнинг энг эскиси Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” (“Туркий сўзлар девони”) асаридир. Асар хижрий 469 йили (мелодий 1076/1077 йилда) ёзиб тугалланган.

Кунимизгача “Девону луғотит турк”нинг битта қўлёзмаси сақланган. У хижрий 664 (мелодий 1266 йилда) котиб Муҳаммад ибн Абубақр ибн Абдулфатх ас-Савий ад-Дамашкий кўчирган. Унинг ёзишича, мазкур қўлёзма Маҳмуд Кошғарийнинг ўз қўли билан битилган нусхасидан кўчирилган.

“Девону луғотит турк” икки - муқаддима ва луғат бўлимларидан тузилган. Муқаддимада китобнинг ёзилиш сабаблари, унинг тузилиши; турклар қўллайдиган ёзув, отларнинг ясалиши, феълларнинг тусланиши, сўз таркиби (морфем тузилиши), китобда эътибор қаратилган грамматик қоидалар, турк уруғларининг таърифи ва уларнинг ерлашув ўрни, турк лахжаларидаги фарқлар хусусида сўз юритилади. Луғат бўлимида 8500 ортиқрок лексик бирлик изоҳланган.

Луғат саккиз бўлимдан иборат:

1. Ҳамзали сўзлар, яъни алиф билан бошланадиган сўзлар бўлими.
2. Солим, яъни алиф, вав, йа ҳарфлари бўлмаган сўзлар бўлими.
3. Музоаф, яъни ундошлари иккиланадиган сўзлар бўлими.
4. Мисол, яъни таркибида алиф, вав, йа бўлган сўзлар бўлими.
5. Завату-с-саласа (уч ҳарfli сўзлар), яъни алиф, вав, йа ҳарфлари қисқа унли сифатида ўқиладиган сўзлар бўлими.
6. Завату-л-арбаъа (тўрт ҳарfli сўзлар), яъни алиф, вав, йа қисқа талаффуз қилинадиган сўзлар бўлими.
7. Гунналилар, яъни таркибида бурун (димоғ) товушлари келган сўзлар бўлими.
8. Ал-жамъ байнас-сакинайи, яъни ҳаракатсиз икки ундошли сўзлар бўлими. Ҳар бир боб исм ва феъллардан иборат икки қисмга ажратилган. Маҳмуд Кошғарий дунё тилшунослиги тарихида қиёсий-тарихий методни биринчи бўлиб қўллаган тилшунос ва туркий тилшунослик фанининг асосчиси сифатида тан олинади.

Аз-Замахшарийнинг “Муқаддимат ал-адаб” номли филологик асари араб-форс-турк-мўғул тиллари луғати саналади. В.В.Бартолднинг аниқлашича, бу луғатнинг туркий қисми эрамининг XII-XIII асрлари адабий туркий тилини акс эттиради. Ал-Андалусий (араб тилшуноси) яратган луғат ва грамматикада кипчок (куман ёки половес) тилининг ўғуз (туркман) тили билан қиёсан элементлари мавжуд. Жамолиддин ибн Муханнанин “Хилъат ул-лосон ва ҳалибот ул баён” асари ўғуз тилларидан бирининг луғат ва грамматикасини, шунингдек, фонетик

характеристикасининг баён этилганлиги билан ажралиб туради. Жамолиддин ат-Туркийнинг “Булғат ал-муштак” луғати араб-кипчок тилларини қиёслаш асосида тузилган.

Мисрда араб филологлари томонидан яратилган асарлар: XV аср грамматик тадқиқоти “Қаванин ал-Кулмия ли-дабт ал-луғат ат-Туркия” (1928-йилда Истамбулда Килисли Рифъат томонидан нашр этилган) ҳамда XV асрнинг филологик асари “Китоб ат-туҳфатуз закия” (1945-йилда Истамбулда Басим Аталай томонидан нашр қилинган)дир. Туркийшуносликнинг яна бир тармоғи XVIII ва XIX асрнинг 1-ярмидаги рус ва ғарб тадқиқотчиларининг изланишлари самарасини ўз ичига олади. XVIII асрдан туркий тилларни қиёсий ўрганиш соҳасида Ф.И.Табберт – Страланберг (швед офитсери) муҳим ўринга эга. Илмий туркийшуносликнинг асосчилари - О.Бётлингк ва В.В.Радлов ҳисобланади. Туркологиядаги 1 қиёсий - тарихий тадқиқот О.Бйтолингкка тегишли бўлиб, унда ёқут тили ва унинг бошқа туркий тиллардаги грамматик қурилиш ва лексика билан солиштирилган тарзда баён қилинган. Л.Будагов ва Ҳ.Вамбери ҳам туркий тиллар лексикаси бўйича муҳим изланишлар натижаларини ёзиб қолдиришган. Ундан кейинги тадқиқотлар В.В.Радлов ишларининг давоми ва тўлдирилган кўринишлари бўлиб юзага чикди. Олимнинг “Образцы народной литературы тюркских племён” (т. I-X, СПб, 1868-1904), “Опыт словаря тюркских наречий”. (СПБ, 1888-1905) каби асарлари туркий тилшуносликда энг қимматли илмий асарлардир.

Назорат учун саволлар:

1. Туркий тилшуносликнинг кейинги даврлардаги ривожига араб тилшунослигининг таъсири борасида нималарни биласиз?
2. “Девону луғатит турк” қандай бўлимлардан иборат?
3. “Девону луғатит турк”нинг туркий тилшуносликдаги ахамияти.

Адабиётлар:

- *Кошғарий Маҳмуд.* Девону луғотит турк И-Ш. Тошкент, 1960-1963.
- *Рустамий С.* “Девону луғотит турк”даги лингвистик атамалар. Тошкент, 2006.
- *Содиқов Қ.* Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. Тошкент, 2006.

6-мавзу. ШАРҚ ФИЛОЛОГИЯСИДА ТУРКИЙ ТИЛЛАР ТАРИХИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Режа:

1. Туркий тилларни ўрганиш тарихидан.
2. Туркий тиллар оиласи, унинг генеалогик гуруҳлари ҳақида.
3. Туркий тилларнинг лисоний хусусиятлари

Калит сўзлар: Туркий тилларнинг ўрганилиш тарихидан, илмий туркийшунослик асосчилари, туркий тилларнинг генеалогик таснифи, туркий тиллар оиласи, агглютинатив тиллар, туркий тилларнинг фонетик структураси.

Туркий тилларни ўрганиш узоқ даврларга бориб тақалади. Туркийшуносликни XI асрда Маҳмуд Қошғарий бошлаб берди. Ўзининг “Девону луғатит турк” асарида олим (Қомус Истамбулда Аҳмад Рифъат томонидан 1915-1917-йиллар (III томлик)да нашр қилинган, шунингдек, Сим Аталай (Дивану Луғат-ит-Турк теркумеси) ва С.Бчоскелманн (Миттелтуркиссчер Вортсчатз нач Маҳмуд ал-Касгарис Диван Луғат-ат-Турк) томонидан таржима қилинган) асосан уйғур, хакас, қипчоқ ва ўғуз тиллари материаллари асосида қиёсий-типологик тадқиқотларни юзага чиқарган. Асарда қирғиз, қипчоқ, уйғур, тухси, яғмо, чигил, играк, чарук, емак, бошқирд тиллари ва халқлари қариндош дейилади. Булғор ва сувар тилларини бирмунча фарқ қилувчи, ўғуз тилларини эса энг оддий, деб ҳисоблайди. Чумул, кай, ябаку, татар, басмил халқлари бошқа тилда гаплашишган. Энг тўғри, яъни абадий тилга энг яқин тил – тухси ва яғмо тиллари бўлган.

Аз-Замахшарийнинг (1143-йилда вафот этган) “Муқаддимат ал-адаб” номли филологик асари араб-форс-турк-мўғул тиллари луғати саналади. В.В.Бартолднинг аниқлашича, бу луғатнинг туркий қисми эрамизнинг XII-XIII асрлари адабий туркий тилини акс эттиради. Ал-Андалусий (араб тилшуноси) яратган луғат ва грамматикада қипчоқ (куман ёки половес) тилининг ўғуз (туркман) тили билан қиёсан элементлари мавжуд. Жамолиддин ибн Муханнанинг “Хилъат ул-лисон ва ҳалибот ул баён” асари ўғуз тилларидан бирининг луғат ва грамматикасини, шунингдек, фонетик характеристикасининг баён этилганлиги билан ажралиб туради. б ва м, т ва д ундошларининг бошда ф ва н, к ва х ундошларининг бошқа позитсияларда келиш хусусиятлари очиб берилади. Жамолиддин ат-Туркийнинг “Булғат ал-муштак” луғати араб-қипчоқ тилларини қиёслаш асосида тузилган.

Мисрда араб филологлари томонидан яратилган асарлар: XV аср грамматик тадқиқоти “Қаванин ал-Кулмия ли-дабт ал-луғат ат-Туркия” (1928-йилда Истамбулда Килисли Рифъат томонидан нашр этилган) ҳамда XV асрнинг филологик асари “Китоб ат-тухфатуз закия” (1945-йилда Истамбулда Басим Аталай томонидан нашр қилинган)дир. Туркийшуносликнинг яна бир тармоғи XVIII ва XIX асрнинг 1-ярмидаги рус ва ғарб тадқиқотчиларининг изланишлари самарасини ўз ичига олади. XVIII асрдан туркий тилларни қиёсий ўрганиш соҳасида Ф.И.Табберт – Страланберг (швед офитсери) муҳим ўринга эга. У урал-олтой назарияси-урал (фин-угор ва самолд) ва олтой (турк, мўғул ва тунгус-манчсжур) тилларининг қариндошлигини аниқлаган. Бу назариянинг тарафдорлари сифатида В. Шотт, М.А.Кастрен, О.Доннер, Г.Винклер, И.Грюнсел, Г.Раматедт, А.Сованео ва бошқалар маълумдирлар.

Илмий туркийшуносликнинг асосчилари - О.Бётлингк ва В.В.Радлов ҳисобланади. Туркологиядаги қиёсий - тарихий тадқиқот О.Бётлингкка тегишли бўлиб, унда ёқут тили ва унинг бошқа туркий тиллардаги грамматик қурилиш ва лексика билан солиштирилган тарзда баён қилинган. Л.Будагов ва Ҳ.Вамбери ҳам туркий тиллар лексикаси бўйича муҳим изланишлар натижаларини ёзиб қолдиришган. В.В.Радлов туркий тилларини қиёсан ўрганиш бўйича энг мукамал ва асосли ишлар яратганки, ундан кейинги тадқиқотлар В.В.Радлов ишларининг давоми ва тўлдирилган кўринишлари бўлиб юзага чиқди. Олимнинг “Образцы народной литературы тюркских племён” (т. I-X, СПб, 1868-

1904), “Опыт словаря тюркских наречий”. (СПБ, 1888-1905) каби асарлари туркий тилшунослиқда энг қимматли илмий асарлардир. Н.Ф.Катанова “Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языком тюркского корня” (Казань, 1903) номли тадқиқоти ҳам фанда улкан шуҳрат қозонди. Хуллас, туркий тилларини ўрганиш бўйича қисқача шарҳ шулардан иборат бўлиб, туркий тиллар, туркий халқлар ва уларнинг маданияти кабилар олимларни қизиқтириб келганлигини далиллайди.

Туркий тиллар – олтой оиласига кирувчи ҳамда генетик ва типологик белгилари билан умумлашадиган қариндош тиллар ҳисобланади. Туркий тилларни генеалогик жиҳатдан таснифлаш бўйича И.Н.Бердин, Н.И.Илминский, В.В.Радлов, Н.А.Аристов, Н.Ф.Катанов, Ф.Е.Корш, А.Н.Самайлович каби олимлар изланишлар олиб боришган. Шулардан А.Н.Самайловичнинг таснифи кенг тарқалган бўлиб, туркий тилларнинг барчаси 6 асосий гуруҳга ажратилади: 1. Р-гуруҳ, булғор ёки чуваш:

1) тахар; 2) ура; 3) пул; 4) таў//ту; 5) сари; 6) қалан//ёлна; бу гуруҳга замонавий чуваш ва қадимги булғор тиллари киради. 2. Д-гуруҳ, уйғурча ёки шимолий-шарқий: 1) тоқуз; 2) адақ//азак; 3) пол; 4) тағ; 5) сариғ; б) қалған; бу гуруҳга 3 кичик гуруҳлар киради: а) б-гуруҳи: Ўрхун–Енасой ёдгорликлари қадимги тили, қадимги уйғур ва замонавий карагас, салар ва тува тиллари; б) з-гуруҳ: сариқ уйғурлар, илор ва хакаслар тили; в) т-гуруҳ: ёқут тили. 3. Таў - гуруҳ, қипчоқ ёки шимоли - ғарбий: 1) тоғуз; 2) аяқ; 3) бол//бул; 4) таў; 5) сари; 6) қалған. Бунга:

а) мўғулларгача: олтой тили, қирғиз, қумиқ, қорачой-болқор, қараим, татар, бошқирд; б) мўғуллардан сўнг: қозоқча ва нўғайча киради. 4. Тағлиқ – гуруҳ, чиғатой ёки жанубий – шарқий: 1) тоқуз; 2) аяқ; 3) бол; 4) тағ; 5) сариқ; 6) қалған. Бунга қадим чиғатой, Хитой Туркистони аҳолиси тили, ўзбек тили ва қора татарлар тили киради. 5. Тағли – гуруҳ, қипчоқ – туркман: 1) доқуз; 2) аяқ; 3) бол; 4) тағ; 5) сари; 6) қалған. Буларга хоразм ўзбекларининг шеvasи ҳам киради.

6. Ол- гуруҳ, туркманча ёки жанубий – ғарбий: 1) доқуз; 2) аяқ; 3) ол; 4) дағ; 5) сари; б) қалан. Туркман, озарбайжон ва турк тили, гагаузлар тили ҳам киради.

Туркий тиллар оиласига 30 га яқин тил киради. Бу тилларда сўзлашувчи халқлар Осиё, Европа, Америка ва Австралияда истиқомат қиладилар. Бу тилларда сўзлашувчиларнинг аксарияти Осиё китъасида яшайди.

Туркий тиллар оиласига қуйидаги тиллар киради: турк, озарбайжон, туркман, гагауз, қрим-татар, қорағай, балқор, қўмиқ, нўғой, татар, башқирд, олтой, шор, хакас, тува, ёқут, қирғиз, ўзбек, қарақалпоқ, чуваш, уйғур, қозоқ.

Туркий тиллар қуйидагилардан иборат: 1. Булғор тиллари гуруҳи: ҳозирги чуваш тили ва қадимги булғор ва хазар тиллари. 2. Ўғуз тиллари гуруҳи: а) туркман тили – Туркменистон; б) туркман тили – Шимолий Кавказ ва Ставропол ўлкасида яшовчи туркманларнинг тили; в) ўғуз – булғор тилларига гагауз ва балқон турклари тиллари киради; г) озарбайжон ва турк тиллари. 3. Қипчоқ тиллари гуруҳи:

а) қарай тили. Бу тилда Литва, Украинанинг жанубида ва Қримда истиқомат қилувчи қарай элати сўзлашади; б) қўмиқ тилида Доғистон Автоном республикасида истиқомат қилувчи қўмиқлар сўзлашади; в) қорағой – балқар тилида Кавказда яшовчи қорағой ва балқор элатлари сўзлашади; г) қрим - татар тилида қрим, беларус, литва татарлари сўзлашадилар; д) татар тили, бошқирд тили; ж) нўғой тили;

з) қорақалпоқ тили; и) қозоқ тили. 4. Ўзбек ва уйғур тиллари гуруҳи. Ўзбек тили ўзбек халқининг миллий адабий тили бўлиб, бир-биридан фонетик, морфологик ва лексик хусусиятлари билан фарқланиб турадиган шевалардан ташкил топган. Уйғур тили Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Хитой Халқ республикасининг Синсян – Уйғур республикасида яшовчи уйғур халқининг тилидир. 5. Ўғиз тиллари гуруҳи:

а) Тува тили. Тува ва Монголия Халқ республикаси территориясида яшовчи тува халқининг тилидир; б) тоғалар (ёки карагас) тили Красноярск ўлкасида яшовчи элат тили. 6. Ёқут тили. Ёқутистонда яшовчи ёқутларнинг тилидир. 7. Хакас тиллари гуруҳи:

хакас тили, шор тили, чўлим тили (чўлим татарлари тили), олтой тилининг шимолий шевалари.

Туркий тиллар – агглютинатив тиллар гуруҳига киради. Туркий тиллардаги аффикслар бир маънолидир – сўз таркибида иштирок этаётган ҳар бир қўшимча фақат бир маънони англатган ҳолда бирин – кетин ёпишиб кетаверади. Масалан, ўзбек тилида ўқитувчиларга сўзида ўқи - ўзақ, т-орттирма нисбат қошимчаси, ув-ҳаракат номи қўшимчаси, чи-шаҳс оти ясовчи аффикс, лар-қўплик, га-жўналиш маъносони ифодалайди; венгр тилида ҳаз-уй, ҳазфа-уйда, ҳазак-уйлар, ҳазакба-уйларда. Кўринадики, туркий тиллардаги қўшимчалар ўзақка механик равишда қўшилаверади, лекин оўзақ билан бирикиб, сингиб кетмайди, ўзақдан ажралиб туради.

Назорат учун саволлар:

1. Туркий тиллар қачондан бошлаб тадқиқ этила бошланди?
2. Туркий тилларни генеалогик жиҳатдан таснифлаган олимлар ишлари ҳақида гапириб беринг.
3. Қайси тиллар туркей тиллар оиласига киради?

Адабиётлар:

- Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М.: Восточная Литература. РАН, 2002 -755 б.
- История лингвистических учений. Средневековый Восток. – Л., 1981. – С. 93.
- *Баскаков Н.А.* Введение изучение тюркских языков. М. 1969.
- История лингвистических учений: Средневековкй Восток. Л., 1981.
- *Содиқов Қ.* Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. Тошкент, 2006.

7-мавзу: ХИТОЙ ТИЛШУНОСЛИГИ ТАРИХИДАН

Режа:

1. Хитой тилшунослик анаъналарининг юзага келиши.
2. Қадимги хитой файласуфларининг тил тўғрисидаги қарашлари.
3. Хитой тилшунослигидаги дастлабки луғатлар ва уларнинг тузилиши.
4. Хитой тилшунослигида сўзнинг товуш қурилиши ҳақидаги кўз қарашлар.
5. Хитой лингвистикасининг ўзига хос жиҳатлари ва унинг бошқа тилшунослик мактабларига таъсири.

Калит сўзлар: Иероглиф. Сюньгу. Графемика. Фонология. Конфуций. Ши Чжоу пянь. Эр я. Орфографик луғат. Цзи цзю пянь. Фан янь. Шевалар луғати. Шо вэнь.

Хитой тилшунослиги тарихи икки минг йиллик тарихни ўзида камрайди. У XIX юзйилликка қадар бошқа тилшунослик мактабларининг таъсирига учрамасдан мустақил равишда ривожланган. Хитой тилшунослиги хитой тилининг қолипи асосида юзага келган. Хитой тилшунослигида филологиянинг уч тармоғи яхши ривожланган эди. Булар: Сўзнинг талқини билан шуғулланувчи *сюньгу*, иероглифнинг этимологияси, тузилиши билан шуғулланувчи *графемика* ва сўзнинг талаффузини ўрганувчи *фонология* соҳаларидир.

Тилшуносликнинг муҳим йўналишларидан бири грамматика хитой тилшунослигида XIX асрнинг бошларида юзага келган.

Эрамиздан бурунги В - III асрларда Хитой классик фалсафасининг ривожланган кезларида Конфуций тил фалсафаси хусусида қимматли фикрлар айтган.

Хитой лингвистикаси тарихидаги энг эски луғат “Ши Чжоу пянь” дир. Бу аср иероглифни тўғри ёзилиши яъни саводхонликка ўргатиш учун тузилган.

Хитой тилшунослиги тарихида илк изоҳли луғат “Эр я” деб юритилади. Асарда сўзлар мавзуи гуруҳларга ажратиб берилган. Изоҳли луғатлар қаторида эрамиздан бурунги II асрда яратилган “Цзи цзю пянь” асарини ҳам қайд этиш мумкин.

Дунё тилшунослигида дастлабки диалектологик луғат хитой тилшунослигининг маҳсулидир. Эрамиздан бурунги 53 йилда яратилган “Фан янь” луғатида Хитойнинг турли минтақаларида қўлланилган сўзлар жамланган.

Хитой лексикографиясининг энг буюк асари “Шо вэнь” дир. Асарда хитой тилидаги иероглифлар 540 гуруҳга ажратиб берилади.

Хитой тилшунослиги анаъналари кейинчали қорейс ва япон тилшунослик мактабини оёққа туришига асос бўлиб хизмат қилган.

Назорат учун саволлар

1. Фан ян деганда нималарни тушунасиш?
2. Хитой тилида транскрипция маъноси қандай изоҳланади?
3. Хитой тилининг ривожиди эр янинг тугган ўрни.

Адабиётлар:

- *Амирова Т.А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В.* Очерки по истории лингвистики. М.,1998.
- *История лингвистических учений: Древний мир.* Л., 1980.
- *Конрад Н. И.* О национальной традиции в китайском языкознании. - Вопросы языкознания. 1959, №6. с., 18-27.
- *Сусов И. П.* История языкознания. М., 2006. Кочергин И.В. Очерки лингводидактики китайского языка.- М.: Восток Запад, 2006.- 190 б.

8-мавзу. ШАРҚ ТИЛЛАРИДА ЯНГИ СЎЗЛАРНИ ТУШУНТИРИШ МЕТОДЛАРИ (хитой тили мисолида)

Режа:

1. Шарқ тилларини ўқитишдаги ўзига хосликлар.
2. Шарқ тилларида янги сўз тушунтириш методлари.
3. Хитой тилидаги методлардан фойдаланиш афзаллиги.

Калит сўзлар: Шарқ тиллари, янги лексика, доска ва бўр, Таржима қилиш методи, таққослаш методи, карточкалар ёрдамида тушунтириш методи ҳаракат билан кўрсатиб бериш методи.

Шарқ тилларини ўқитишдаги тажрибаларимиз шуни кўрсатадики, Шарқ тиллари дарсларида янги сўзларни пухта ўзлаштириб олган талаба дарснинг етмиш фоиз материални яхши билиб олади. Шарқ тилларидан дарс берувчи мутахассисларга яхши маълумки, бу тиллардаги грамматик категориялар, замон турлари бошқа чет тилларига, масалан, ғарб тилларига нисбатан мураккаб эмас. Албатта, ҳозир шарқ тилларини ўқитишда ҳеч қандай муаммо йўқ. Касбдошларимизга дарсда қўллаш учун дарслик танлови жуда кўп ва хилма- хил. Мазкур дарсликлар орасида мамлакатимизда нашрдан чиққан дарсликларни кўрсатишимиз мумкин.

Биз бежиз дарсликлар ҳақида тўхталмадик. Зеро ҳар бир дарсни мазмунли ташкил этиш дарсликни тўғри танлашга ҳам боғлиқ. Муқим бир дарсликсиз, дарс ўтаётган ўқитувчи ва талабада қайсидир маънода “халоват” бўлмайди. Дарсда тизим ва сифат бўлмайди. Шунинг учун ҳам ҳозирда фанлар учун, айниқса чет тили фанлари учун ўзбек тилида дарслик яратиш масаласи муҳим ва долзарб масаладир.

Мавзуга қайтадиган бўлсак, ҳар бир дарсликда янги сўзлар баёнига алоҳида саҳифалар ажратилади. Албатта, ҳар бир дарсликда бунга ўзгача, алоҳида ёндашувни сезамиз. Янги сўзлар иштирокида сўз бирикмалари беришдан кўра, янги сўзлар билан гаплар бериш дарс бериш тажрибамиздан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, анчагина фойдалироқ эканлигини гувоҳи бўлдик. Зеро сўз бирикмасида эмас, гап таркибида янги сўзларни ўрганиш, кўриш ва билиш ўқувчига қулайроқ ва осонроқ. Янги сўзларни тушунтириш дарснинг муҳим босқичи экан, дарсда янги сўзларни тушунтиришда қуйидаги хитой тилидаги методлар мисолида кўриб чиқсак:

1. 真假对译法 Таржима қилиш орқали янги сўзларни тушунтириш методи. Бу энг кенг тарқалган, қарийб ҳар бир ўқитувчи қўллайдиган метод бўлиб, ўқитувчи ва ўқувчи учун жуда қулай. Янги сўз осон ўзлаштирилади. Қўшимча кучни, яъни хотирани ошиқча ишлатишни, мулоҳаза қилишни талаб қилмайди. Бу методда сўз ва унинг она тилидаги таржимаси берилади. Мазкур методни ҳар қайси сўз туркумига оид сўзларни тушунтиришда қўллаш мумкин. Масалан: 苹果 пинггуо- олма, аппле, яблочно. Мисолда берган сўзнинг таржимасини бир неча тилларда ёки она тили (ўзбек) ва инглиз тилида ҳам берилиши айна мақсадга мувофиқ бўлади.

2. 比较联系法 Таққослаш орқали тушунтириш методи. Бу метод асосан феъл, равиш, олмош сўз туркумига хос янги сўзларни тушунтиришда жуда қулай. Таққослаш орқали тушунтирилса мазкур сўз туркумига оид янги сўзларни ўрни ҳақида ўқувчида яхши тушунча ва тасаввур ҳосил бўлади. Шу билан бирга ўқувчига ҳам қизиқ, ҳам осон бўлади. Дейлик “是” феълни инглиз тилидаги “to be” билан таққослаш орқали тушунтирилади. Ҳозирда инглиз тилини ўрганишга алоҳида эътибор берилаётганини эътиборга оладиган бўлсак, бу метод жуда долзарб ва аҳамиятли ҳисобланади. Масалан, “是” феълнинг хитой тилида қўлланилиши бирмунча осонлиги, инглиз тилидаги “to be” нинг “is, was, are” шакллари хитой тилида биргина “是” билан берилиши ўқувчиларга таъкидланади. Шунда ўқувчилардаги “хитой тилини ўрганиш қийин экан” деган асоссиз ҳавотирни олдини олган бўламиз. Ёки “能” ва “会” феълларини инглиз тилидаги “can” феъли билан таққослаш орқали мисоллар келтириш ҳам айнан мақсадга мувофиқдир.

3. 语音教学法 Сўздаги ҳар бир морфемани алоҳида тушунтириш методи. Бу метод янги сўзларни хотирада янада мустаҳкам муҳрланиб қолишига ёрдам беради. Ҳар қандай сўз туркумига хос сўзларни бу методни қўллаб тушунтириш мумкин. Бундан ташқари бу метод орқали ўқувчи янада кўпроқ лексик захирага эга бўлади. Билими янада ортади. Бу билим нафақат хитой тили соҳасидаги билим, балки Хитой тарихи, этнографияси, географияси, маданияти ва фалсафасига хос билимларга ҳам таалукли. Биз эса дарсда алоҳида ҳар бир морфемани қуйидаги тарзда тушунтирамиз: “Хот сўз туркумига хос. Хитойдаги асосий миллатлардан бирининг номи. Хан миллати Хитойнинг қарийб 95%га яқин аҳолисини ташкил қилади. Бу ном Хитойда эрамиздан аввалги II ва эрамизнинг II асрлари давомида ҳукмронлик қилган ва Хитойда фан, маданият ва иқтисод энг гуркираб яшнаган сулолалардан бирининг номидан олинган. Яъни 漢миллатининг номланиши. Уч нукта сув ва кафт калитларидан ташкил топган бўлиб, 5 та имло чизикдан иборат. 语хам от сўз туркумига мансуб бўлиб, ўрганиладиган тил маъносини беради. 3та калитдан (нутқ, беш ва оғиз) ҳамда 9та имло чизикдан иборат. Ҳар қандай бошқа сўз таркибида шу сўзни (морфемани) кўрсак, демак биламизки, бу сўз у ёки бу тилни ифода этади.” Сўзларни юқоридаги кўринишда тушунтирсак, аминманки талаба бундай тушунтирилган сўзни асло ёдидан чиқармайди.

4. 图片展示法 Карточкалар ёрдамида тушунтириш методи. Бундай методни асосан от сўз туркумига оид сўзларни тушунтиришда, бошланғич гуруҳларда қўлласак бирмунча қизиқарлироқ ва мақсадга мувофиқ бўлади. Албатта ўқувчи эндигина хитой тилини ўрганишни бошлаган пайт, унда озгина кўркув ва ҳаяжон бўлиши табиий. Бундай пайтда уни қизиқтириш ўқитувчининг зиммасидаги мажбуриятдир. Ҳозирда рангли расмлар билан тайёрланган карточкалар хитой тилини ўргатаётган ҳар бир ўқув даргоҳида қўллаб топилади. Шундай экан нима учун улардан унумли фойдаланмаслик керак? Масалан, карточкадаги “苹果олма” расмини кўрсатсак, биринчидан ўқитувчига ортиқча гапириб ўтиришнинг ҳожати ҳам қолмайди. Иккинчидан дарсда она тилини қўшмасдан кўпроқ хитой тилида гапириш имконияти бўлади. Учунчидан 苹果сўзини ўқувчи ҳам карточкада кўрса, ҳам доскада ўқитувчи қоидага мувофиқ (笔顺) ёзиб берса, бундай янги сўз хотирага мустаҳкам ўрнашиб қолади.

5. 动作演示法 Ҳаракат билан кўрсатиб бериш методи. Бу методдан асосан феъл ёки сифат сўз туркумига оид сўзларни тушунтирсак айни муддао. Дарсни қизиқарли ташкил этишга хизмат қилади. Интерфаол усуллардан бир нечасини бу метод билан биргаликда тадбиқ этсак бўлади. Ўқитувчи маҳоратига кўп нарса боғлиқ бўлади. 说суҳбат, 跑югурмоқ, 打电话телефон қилмоқ, 坐ўтирмоқ, 看кўрмоқ, ўқимоқ ва ҳоказоларни ўқитувчи ҳаракат билан ёлғиз ўзи ёки ўқувчилар ёрдамида кўрсатиши жуда қизиқ ва муҳим тадбир ҳисобланади. Бундай методларни яна бир яхши томони шундаки, янги сўзлар шу тарзда тушунтирилса, дарсда фаол бўлмаган, энг пассив ўқувчиларни ҳам дарсга жалб қилишимиз ва уларни қизиқтиришимиз мумкин.

Тажрибларимиз ва кузатувларимиз асосида тўплаган қуйидаги таклиф, тавсия ва хулосаларимизни айтсак:

1. Янги сўзлар албатта доскада ёзиб кўрсатилиши шарт. Шарқ тиллари дарсларида доска ва бўрнинг ўрни беқиёс. Уларни фан техниканинг энг ривожланган кўринишлари, компьютер, проектор, электрон доскалар билан алмаштириб бўлмайди асло. Билганлар ўқийди. Билмаганларга эса юқорида айтиб ўтилган 5 та методдан бири орқали тушунтириш бошланади.

2. Янги сўзларни аввало ўқитувчи ўқиб бериши шарт. Кейинги босқичда ўқувчилар биргаликда, кейин эса кетма -кет, бирин -кетин ўқийдилар.

3. Янги сўзларни ўқитувчи айтади, талабалар эса мазкур сўзлар билан сўз бирикмалари ясайдилар. Проектор орқали янги сўзлар доскада кўрсатилса, аввало баъзи тилларда транскрипция билан, кейин эса транскрипцияни олиб ташлаб (махсус дастурда бу ҳолатни қилса бўлади) ўқилади. Бу янги сўзларни эслаб қолишни кучайтиради.

4. Гаплар ёзилади. Унда учраган янги сўзлар ажратиб олинади. Ўқувчилар ўзлари бу сўзларни таҳлил қиладилар. Сўзларни жойлашув ўрнига қараб қайси сўз туркумига хос эканлиги аниқлайдилар.

5. Дарсада ўқитувчи томонидан янги сўзларнинг синоним ва антонимларини топиш, уларни калитларга ажратиш, уларнинг таркибидаги имло чизиқлар сонини санаш тавсия қилинади.

6. Янги сўзлар иштирокида гаплар тузиш вазифаси қўйилади. Тузилган гапларни бошқа ўқувчига таржима қилдириш, хатоси бўлса, аввал ўқувчилардан хатоларни тузатишни сўраш ва охирида ўқитувчидан хулоса қилиш тавсия этилади.

Хулоса қилсак, бундай тавсия ва методлар жуда кўп. Лекин ўқитувчи булар ичида ўз гуруҳи талабалари савиясига мосини танлаши ва дарсларда улардан имкон қадар кўпроқ фойдаланишга одатланмоғи керак.

Назорат учун саволлар:

1. Ҳар бир тингловчи о ўзи дарс бераётган шарқ тилидаги мавзулардан бирини тушунтиришда қулай методни баён этиб бериши керак.
2. Шарқ тилларида янги сўз тушунтириш методларидан қайси бирини биласиз?

Адабиётлар:

- *Зиямухамедов Ж.Т.* Хитой тилини ўқитиш методикаси ва замонавий технологиялар. Т: ТДШИ 2013 (Ўқув кўлланма)
- *Ж. Жалолов.* Чет тили ўқитиш методикаси. Т, 1996.
- *А. Мавлянов, С. Абдалова, Л. Ю. Юсупова, И. Мавлянова* “Интерфаол усуллар асосида ўтилган машғулотларда таълим олувчиларнинг мустақил фикрлашини ривожлантириш”. Тошкент, 2009.
- *Б.Х. Рахимов, А. Мавлянов, В. Чориев, С. Абдалова, Н.С. Темирова* “Педагогик технологиялар схемаларда”. Тошкент, 2009.
- *Сысоев П.В.* Методика обучения ин. яз. с использованием новых информационно-коммуникативных интернет-технологий: учеб. пособие / П.В. Сысоев, М.Н. Евстигнеев. – М.: Феникс, 2010.
- *Щукин А.Н.* Обучение иностранным языкам: Теория и практика: учеб. пособие для преподавателей и студентов / А.Н. Щукин. – М.: Филоматис, 2010.

9-мавзу. ЖАҲОН ХАЛҚЛАРИ АДАБИЁТИГА УМУМИЙ ТАВСИФ

Режа:

1. Жаҳон халқлари адабиётининг худудий бўлинишлари.
2. Жаҳон халқлари адабиётининг тараққиёт босқичлари.
3. Ғарб ва Шарқ адабиётларининг ўзаро таъсири масаласи.

Адабиёт - сўз санъати. Бу ижтимоий онг формаларидан бири бўлиб, бошқа санъат турларидан ўзининг оммавийлиги, тез таъсир эта олиши, фикрлашга ўта қулай ва теранлиги, узоққа бора олиши, миллий мафкура ва миллий онгни эркин тасвирлай, айта олиши билан фарқланиб туради.

Адабиётнинг асосий қуроли сўздор. Ана шу сўз орқали адабиёт юқоридаги вазифаларни бекаму кўст бажара олади. Сўзни ҳам наққошларча, усталик билан иштата олгандагина адабиёт бирор бир тимсол ярата олади, фикр айта олади.

Жаҳон адабиёти ана шундай энг ноёб сўз усталари қаламидан чиққан бадиий асарларнинг хазинаси ҳисобланиб, бу жараёни таҳлил қилиш ушбу фан зиммасидадир.

Жаҳон халқлари адабиётининг асосий мақсади Ер юзидаги катта-кичик халқ, миллат, элатлардан этишиб чиқиб, юксак талант билан асар яратган адабиёт кишиларининг ижодини таҳлил қилиш, ютуқларини белгилаб бериш, маълум бир худуддаги адабиётлар ўртасидаги муштаракликни аниқлаб, жаҳон адабиётида рўй бераётган умумий ва хусусий ўзгаришларни қайд қилишдир.

Айни вақтда ана шу ўзгаришлар асосида умумадабиётнинг қонун-қоидаларини келтириб чиқаришга, унинг тараққиёт тенденцияларини белгилаб олишга ҳам ёрдам беришдир.

Биз ушбу дарсда жаҳондаги турли халқларнинг адабиёти, санаъти билан танишамиз, улардан этишиб чиққан ёзувчи, шоир ва драматурглар асарларини таҳлил қилиш билан жаҳон цивилизациясининг тарихи ва тараққиёт босқичлари билан ҳам танишамиз.

Жаҳон халқлари адабиёти фани умумадабиётни ўрганишни маълум бир тизимга солиш учун, аввало, уни худудларга асосланган ҳолда бўлиб чиқади. Бундай худудий бўлиниш қуйидагичадир: 1. Шарқ адабиёти: Хиндихитой халқлари адабиёти. Япон адабиёти. Австралия, Зелландия ва Океания халқлари адабиёти. Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари адабиёти. Кавказ халқлари адабиёти. 2. Ғарб адабиёти: Эвропа халқлари адабиёти. Скандинавия халқлари адабиёти. 3. Африка халқлари адабиёти. 4. Араб халқлари адабиёти. 5. Америка халқлари адабиёти.

Ушбу худудий бўлинишлар ўша халқларнинг ўрнашган жойи, этник яқинлиги, ижтимоий-сиёсий, маданий тараққиёт босқичларидаги ривожнинг яқинлиги билан белгиланади. Бу бўлинишлар ўз навбатида яна кичик-кичик қисмларга бўлиниб борадики, бу масалани кейинги мавзуларда ҳал қилиб борилади. Масалан, Ўрта Осиё ва қозоғистон халқлари адабиёти: ўзбек адабиёти, қирғиз адабиёти, қозоқ адабиёти, тожик адабиёти, қорақалпоқ адабиётидан иборат.

Худудий бўлинишнинг илмий афзалиги шундаки, ҳар бир ўқувчи жаҳон халқлари адабиётини ўрганар экан, турли-туман миллат адабиётини бир-бири билан адаштириб юбормайди, уларни бир-бирига қиёслаш олади ва ҳар бир катта худудий адабиётнинг ўзига хос томонларини ўзлаштира олади. Ушбу соҳа ўта кенг, ўрганилиши керак бўладиган адабиётлар кўплиги сабабли жаҳон адабиётини тараққиёт босқичларига ҳам бўлиб чиқишга тўғри келади. Чунки тарихий форматсиялар, тузумлар адабиётга ҳам кучли таъсир кўрсатмасдан қолмайди, албатта.

Жаҳон адабиётининг тарихий тараққиёти энг аввало қуйидаги катта даврлардан иборат:

1. Антик адабиёт. Бу давр адабиёти эрамиздан аввалги йиллардан то янги эранинг бошларигача бўлган бадиий асарларни ўз ичига олади. Масалан, қадимги юнон адабиёти.

2. Янги давр адабиёти. Бу давр адабиёти эса эрамизнинг биринчи асрдан бошлаб, то XIII-XV асрларгача бўлган адабий ҳаётни қамраб олган.

3. Ўрта асрлар адабиёти. Бу давр адабиёти XVII асрдан XIX асрнинг охиригача бўлган даврда яратилган жаҳон адабиёти намуналарини ўзида жамлаган.

4. Замонавий давр адабиёти. Бу адабиёт XX аср бошларидан то шу кунгача бўлган жаҳон халқлари адабиётининг энг яхши намуналарини ўз ичига олади.

Ушбу катта даврлар ҳам ўз навбатида яна янги босқичлардан иборат бўлиб, унда икки хил манзарани кўрамиз: умумжаҳон адабиётига хос тараққиёт босқичлари, алоҳида олинган миллат адабиётининг тараққиёт босқичлари.

Антик давр адабиётининг худуди эрамиздан аввалги минг йилликлардан бошланиб то эра бошига қадар давом этган. Антик давр адабиётининг юксак тараққиёти грек (қадим Юнон) адабиёти ва санъати билан боғлиқ. Чунки давлатнинг қарор топиши, турли урушлар туфайли унинг кенгайиб ва бойиб бориши юнон ижтимоий онгига кучли таъсир қилди. Натижада адабиёт, ҳайкалтарошлик, рассомлик, музыка, театр каби санъатлар бошқа жойдагига нисбатан бу эрда кучли тараққий топди.

Янги давр адабиёти эрамизнинг биринчи юз йилликлардан бошланиб то XV асрга қадар давом этган. Бу даврда энди Шарқ адабиётида ката бир қўтарилиш - Уйғониш даврини кўрамиз. Яъни энг ноёб асарлар “Авесто”, “қутадғу билиг”, “Девону луғатит турк”, “Хиббатул ҳақойиқ”, Навоий ижоди аншу давр мевасидир. Бу асарлар, талантлар бутун жаҳон адабиётига жуда катта таъсир кўрсатади: унга тасаввур фалсафасини олиб кирди, “инсон адабиётнинг энг чуқур ўрганиши керак бўлган предметиدير” деган қонидани ҳам ана шу адабиёт олиб кирди.

Ўрта асрлар адабиёти асосан XVII-XIX асрлар билан (шартли) белгиланиб, бу давр Европа адабиётининг ўта тез юксалиши билан белгиланади. Чунки XVI асрлардан бошлаб Европада аввал санъат, кейинроқ эса техника тезкорлик билан ривожланди. Европа мамлакатлари денгиз йўли билан жуда кўп жойларни мустамлакага айлантirdилар. Натижада иқтисодий даромад ижтимоий онг тараққиётига таъсир қилди. Айнан шу даврдан бошлаб Америка адабиёти даврига келиб энди адабиётлар тараққиёт босқичлари маълум бир тартибда, деярли бир хил ривожга тушди. Чунки жаҳон мамлакатлари ўртасидаги иқтисодий, техникавий ҳамкорлик улар маданиятини, хусусан, адабиётини ҳам бир чизикқа олиб келади.

Ҳар бир миллат, халқ, элат жаҳон адабиётига ўзининг энг яхши талантларини беради. Миллий адабиётнинг қуввати фақат бу халқлар сони билан ўлчанмайди. Балки ана шу миллатнинг мафқураси тарихи, миллий онг билан ҳам белгиланади. Шунинг учун ҳар қандай катта-кичик миллатнинг жаҳон адабиётида ўз ўрни, улуши, роли бор.

Бизнинг ўзбек (турк) халқи энг қадимдан бошлаб жаҳон халқлари маданиятида жуда катта рол ўйнаб келган, унинг ривожга кучли таъсир кўрсатган. Айниқса, Шарқ Уйғониши Европа мамлакатларида аниқ фанларда асос солди, адабиёти ва санъати эса бошқа халқ адабиётига янги тимсоллар, тасвирлар, ғоялар олиб кирди. Бу эса, Президентимиз ҳар доим таъкидлаганларидек, тарихимиз, мафқурамиз, миллий психологиямиз ўта кучли, намунали миллат эканлигимиз нишонасидир.

Ўзбек адабиёти жаҳон адабиётига энг қадимги даврдан бошлаб шу кунгача қуйидаги формаларда янгиликлар бериб келган:

1. Сайёр сюжетлар. Масалан: “Тўмарис” афсонаси, “Лайли ва Мажнун” сюжети.
2. Тасвир услуби. Шарқона романтик тасвир.
3. Образлар системаси. Масалан, булбул, гул тимсоллари.
4. Тасаввуфий бадиийлик ва фалсафий ғоялар.

Назорат учун саволлар:

1. Жаҳон халқлари адабиёти қандай худудий бўлинишларга эга?
2. Ғарб ва Шарқ адабиётларининг о ўзаро таъсири масаласида нималарни айтиб бера оласиз?
3. Тасаввуф адабиёти ҳақида нималарни биласиз?

Адабиётлар:

- Азизов К., Қаюмов О. Чет эл адабиёти тарихи. Т., 1987.
- Алимухаммедов А. Антик адабиёт тарихи. Т., 1982.
- Муқимов Р., Шарипов М. Халқлар адабиёти. Т., 1980.
- Коллектив. История всемирной литературы. В 9-х томах. Том 1. М., 1982.

10-мавзу. ШАРҚ ВА ҒАРБ АДАБИЙ АЛОҚАЛАРИ

Режа:

1. Шарқ ва Ғарб адабий алоқалари тарихига доир.
2. Ғарб адабиётида Шарқ адабий мотивлари.
3. Гёте ва Шарқ адабиёти.

Калит сўзлар: Ғарбда махсус компаравистика, Ғарбий Европа, Осиё ва Европа, “Ғарбу Шарқ девони”, А. Паласиос, М. Пидал, А. Арберри, И. Крачковский, И. Орбели, Н. Конрад, В. Жирмунский, қиёсий адабиётшунослик.

XIX аср ўрталарига келиб, Европада қиёсий адабиётшунослик алоҳида фан сифатида тараққий топди. Ғарбда махсус компаравистика (қиёсий адабиётшунослик) мактаблари юзага келди. Айниқса, франсуз олимлари Пол Азар, Георг Брандес, Фердинанд Брюнетьер, Паул ван Тигем адабиётшуносликни янги кашфиётлар билан бойитдилар.

Аммо жаҳон адабиёти тарихини яратишга бел боғлаган бу олимлар дунёнинг фақат бир қитъаси, яъни Европа (шунда ҳам Ғарбий Европа) маданиятини тан олдилар, холос. Бошқа халқлар томонидан бунёд этилган маънавий бойликлар улар тадқиқотларидан четда қолди. Неча асрлар муқаддам гуллаб ривожланган муаззам Шарқ маданияти умумий оқимда суриб чиқарилди. Компаравистлар уни ўрганишга арзимаиди, деб ҳисобладилар. Бу мустамлакачилик, ирқчилик сиёсатини юргизувчи “европосентризм” оқимининг таъсири эди. Мустамлакачилик мафкурасини ифодаловчи мазкур оқим вакиллари оқидасича, Шарқ халқлари азалдан қоқоқ бўлганлар; уларнинг башарият тараққиётида ҳеч қандай улушлари йўқ. Адабий таъсир масаласида эса улар фақат Европанинг Шарққа таъсири хусусидагина гапириш мумкин, деб билдилар. Шарқни ўрганиш, уларча, этнографик маълумотлар тўплаш ҳамда экзотик жимжимадорликни кўриб, кўзни қувонтиришдан иборат. Шарқ халқлари маданиятига паст назар билан қараш адабиётшуносларгина эмас, балки европалик файласуфлар, тарихчилар орасида ҳам бирмунча кенг тарқалгандир. Жумладан, тарихчи ФР. Шлоссер: “шарқ давлатлари мустабидлик (деспотизм) ҳамда иерархия асосига қурилган. Дин бу ерда ҳамма нарсани ўз таъсирига олганидек, урф – одат, адабиёт, мафкура, ахлоқ, ҳокимият тарзи ва ҳатто, санъат ҳам доимий, ўзгармас деб қаралган. Улар ўз маданиятларининг доим ана шундай турғун бўлишини хошлаб келдилар, бошқалар таъсирини қабул қилмадилар”!,- деб ёзади. Ғарбда бундай қарашлар кўп вақтгача ҳукмрон ақида бўлиб келди. Улар ўз маданиятларининг Шарқдан келиб чиққанлигини зўр бериб инкор этдилар ва жаҳон тарихини фақат Европа халқлари тарихи ташкил этади, деб тушунтирдилар.

Халқлар орасига фитна ва адоват уруғини сепувчилар Шарқ билан Ғарб азалдан бир – бирларига душмандир, улар ҳеч қачон қўшилолмайдилар, деб чиқдилар. Гўё яратилган кундан бошлаб дунё Осиё ва Европа, яъни Шарқ ва Ғарбга бўлинган эмиш.. Улар фикрича, бу икки қутб кишилари орасидаги қураш азалийдир ва у башарият ҳаётининг мазмунини ташкил этади: чунки ҳаёт иккита қарама – қарши кучнинг туғилиш ва емирилиш, нур ва соянинг қурашидан иборат.

Аммо Европа илму адаб аҳлининг ҳаммаси ҳам Шарққа нисбатан бундай муносабатда бўлган эмас. Дунё баркамоллигини бирликда кўриб, Шарқ халқлари маданиятини катта ҳурмат билан Ғарбда тарғиб этган ва этаётган мутафаккирлар қаршида биз бурчлимиз, хусусан, шарқшунос олимларнинг бу борадаги хизматлари бебаҳодир. Уларнинг ғайрат – шижоати, тинимсиз изланишлар туфайли, Шарқ адабиётининг кўпгина ёдгорликлари тадқиқ этилиб, Европа тилларига таржима қилинди. Европа китобхонлари таржима воситасида Шарқ халқлари ижодиёти билан танишар эканлар, бундан минг йиллар муқаддам Осиё кўксига етук маданият барпо этилганлиги, теран ҳам нозик инсоний туйғулар, улуғ гуманистик ғоялар баралла қуйланган юксак адабиёт яратилганлигининг гувоҳи бўладилар. Бугина эмас, Шарқ адиблари асарлари ғарбликлар

диди ва завқига ғоят мос бўлиб тушди; Европа шоир, ёзувчиларнинг ижодий камолотига самарали таъсир кўргазди. Улуғ немис шоири И. Гёте Хўжа Ҳофиз девонини фон Ҳаммер таржимасида мутолаа этиб, азбаройи таъсирланганидан ўзини Шейроз булбулининг муриди, деб эълон қилади. У Ҳофиз орқали бугун Шарққа бир умр муҳаббат боғлаб, “Ғарбу Шарқ девони”ни битади. Бу девонида у бор овози билан дунё бирлигини куйлайди.

Бузилди Ғарб, жануб ва Шимол,

Тахту тожлар бўлди поймол.

Сен йироққа, кунчиқарга бор!

Унда кўшиқ, севги бор, май бор.

У табаррук ҳавони шимир,

Ва бошлагин янгидан умр...

(“Ҳижрон” шеъри. М. Шайхзода таржимаси).

Гёте наздида Шарқ шеърияти, Фирдавсий, Саъдий, Ҳофиз, Румий ижоди – “Хизр чашмаси”. У ҳамиша мусаффо ва равон, ундан ҳаёт нафаси уфуриб туради. Бу руҳ ва ижод манбаи, севги ва кўшиқ салтанати...

Улуғ адибларнинг Шарқ адабиётига қўйган эътиқоди компаравист адабиётшунослар юзини ҳам Шарққа ўгирди. Эндиликда ҳолис ниятли олимлар “европосентризм”нинг ғайри илмий моҳиятини очиб ташлаш билан компаравистиканинг объектив илмий ҳулосаларга асосланган янги методини ҳам ишлаб чиқдилар. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, инсоният жамияти тараққиёти доимий янгиланиш, ўсишни бошдан кечирган. Ҳар бир маданий кўтарилиш ўзигача бўлган ютуқларни жамлаган, бойитган ва янги – янги оқимларни бирлаштириб, олға силжишда давом этган. Тараққиёт тарихига Шарқ ва Ғарб халқлари навбатма – навбат ҳисса қўшиб келганлар. Жаҳон халқлари орасидаги иқтисодий ҳам маданий алоқа тобора ривожлана борган ва у ҳозирги пайтда янги куч билан мустаҳкамланмоқда. Аммо бунда замонлар ўтиши билан адабий – маданий боғланишлар характери, мазмуни ўзгариб турганлигини эсдан чиқармаслигимиз керак. Жумладан, ўрта асрлар маданиятини юксалтиришда Шарқ етакчи бўлиб, ташаббусни ўз қўлида сақлаган экан, кейинги даврга келиб, ғарб олдинга ўтиб олди.

Атоқли шарқшунослар А. Паласиос, М. Пидал, А. Арберри, И. Крачковский, И. Орбели, Н. Конрад, В. Жирмунский ва бошқалар маданиятлар ривожига ана шу тарихийлик тадқиқига алоҳида эътибор бердилар. Тафаккур тараққийси ва ижод силсиласида Шарқнинг алоҳида мавқеи борлигини барқарор этдилар. Ғарбий Европа адабиётшунослари тадқиқни асосан, Италия Уйғониш давридан бошлайдилар. Ўрта асрлар ва қадимги дунё адабиёти улар эътиборидан четда қолиб келдики, бундай даврий чегараланиш илмга хилофдир. Шунга кўра, академик Н. Конрад ҳамда В. Жирмунский жаҳон адабиётини муайян қитъалар, халқлар бўйича эмас, балки ижтимоий – иқтисодий даврлар бўйича таҳлил этишни таклиф қиладилар. Улар фикрича, бир хил ижтимоий – сиёсий шароитда ўхшаш мафкура, ғоя ва қарашлар пайдо бўлиши, шу заминда бир – бирига яқин адабий ҳодисалар, оқимлар шаклланиши, муштарак образ ҳам оҳанглар (ҳатто, тасвирий усуллар) юзага келиши табиийдир. Бинобарин, бу икки забардаст олим типологик тадқиқ усулини диққат марказига олиб чиқдилар, уни қиёсий адабиётшуносликнинг етакчи методи, деб ҳисобладилар. Аммо Шарқ ва Ғарб адабиётларини қиёсий ўрганишда асосий эътиборни типологик ўхшаш жиҳатларга қаратган ана шу икки олим ҳам Шарқ маданиятининг Ғарбга таъсири масаласига келганда, бир мунча эҳтиёткорлик билан фикр юритадилар. Чунончи, В. Жирмунский XII – XIII асрларда Андалусияда араб тилидан ўгирилган таржималарнинг Европа маданияти учун аҳамиятини қисқача қайд этса-да, Испан олимлари Менендес Пидал ҳамда Анис Паласиоснинг Шарқ шеърияти трубадурлар лирикасига таъсир этди, деган фикрларини шубҳа остига олади. Биз ушбу китобда келтирганимиз далиллар Шарқнинг Ғарбга таъсири масаласида ҳар қандай шубҳани асоссиз эканлигини асослашга қаратилгандир.

Шарқу Ғарб адабий алоқаларида диний тафовутлар, ўзаро сиёсий ҳамда мафкуравий душманлик салбий рол ўйнаган, деган қарашлар мавжуддирки, рус шарқшунослари П. Гринсер, Б. Рифтин тадқиқотларида бундай қарашнинг ҳам асоссиз эканлиги

исботланди. Аксинча, турли динлар ва сиёсий мақсадлар тўқнашган жойда ўзаро рақобат – маданий жиҳатдан илғор бўлган рақиб ютуқларини ташна бир суръат ила ўзлаштириб, ундан ўзиб кетишга интилиш кучли эканлиги тарихдан кузатилди. Яна шуниси ҳам аниқки, чинакам гуманистик ғоялар байроқдори бўлган бадиий асар ва санъат обидаси ҳар қандай диний ақидалардан устун туриб, давр сарҳадларини бузиб ўтади. Бежиз эмаски, тарихга назар ташлар эканмиз, айнан мусулмон ҳам насроний халқлар қўшилиб яшаётган доимий мулоқатда бўлган Андалусия, Сурия, Иордания, Кавказ, Волга бўйи, Кичик Осиё, Болқон ярим ороли каби жуғрофий нуқталарда Шарқ Ғарб адабий – маданий алоқалари ғоят теран ва мустаҳкам илдиз отгани, устозу шогирдлик узлуксиз давом этаётганлигини кўрамиз.

Шундай қилиб, Шарқу Ғарб адабий – маданий алоқалари жуда катта даврни қамраб олувчи кўп тармоқли соҳадир. Талай тадқиқотлар битилиб, муҳим муаммолар ёритилган эса – да, бу борада ҳали ҳам бир қадар умумий ҳамда жузъий масалалар пухта ўрганилмаган. Аксарият тадқиқотчилар умумий масалалар устида мулоҳаза юритиш билан чекланмоқдалар. Конкрет даврлар, мамлакатлар, адабиётлар, алоҳида ёзувчилар ижоди, муайян асар устида ана шу масала юзасидан ҳар тарафлама теран олиб борилган тадқиқотлар бениҳоя камдир. Ваҳоланки, Шарқу Ғарб муносабатларини даврлантириш чунончи: 1) энг қадимги даврлардан эллин маданиятигача бўлган Ўрта денгиз атрофидаги халқлар маданий алоқалари; 2) III – VI асрлардаги юнон – Ўрта Осиё, юнон - -Ерон, юнон – Ҳинд алоқалари; 3) VIII – IX асрларда юнон – Араб алоқалари; 4) XI – XII асрларда Испания орқали амалга ошган Шарқ – Ғарб алоқалари; 5) XIV – XVIII асрлардаги алоқалар; 6) XIX аср маданий алоқалари; 7) XX аср Шарқу Ғарб алоқалари каби, ҳар бир давр алоқаларидаги типологик айниятларни бутун яхлитлиги билан очиб бериш каби муҳимдан – муҳим вазифалар ҳам ҳали олдинда турибди.

X – XI асрлар фан соҳасидаги эмас, бадиий ижодда ҳам юксалиш даври бўлган. Араб шеърятни Абу Нувос, Абу Таммом, Абу Аъло ал – Мааррий, ал – Бухтурий каби улуғ шоирлар сиймосида гуллаб турган бир пайтда, форс – тожик тилидаги адабиёт аввал Бухорода, кейинчалик Ғазна шаҳарларида тараққий топди. Рудакий, Дақикий, Абу Шукр Балхий, Фирдавсий, Фаррухий, Анварий сингари сўз санъат усталари элга танилдилар. Бу давр шоирлари фан асосларидан пухта хабардор бўлганларидек, олимлари ҳам поетик диди баланд, аксарияти шеърятда ҳам устод алломалар эдилар. Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Умар Хайём фаолияти фикримизнинг ёрқин далилидир.

Назорат учун саволлар:

1. Шарқ ва Ғарб адабий алоқалари тарихини ўрганган олимлар ва уларнинг тадқиқотлари ҳақида нималарни биласиз?
2. И.Гёте ва Хўжа Ҳофиз ҳақида гапириб беринг.
3. Жаҳон адабиёти контекстида шарқ адабиёти.

Адабиётлар:

- Азизов К., Қаюмов О. Чет эл адабиёти тарихи. Т., 1987.
- Алимухаммедов А. Антик адабиёт тарихи. Т., 1982.
- Муқимов Р., Шарипов М. Халқлар адабиёти. Т., 1980.
- Коллектив. История всемирной литературы. В 9-х томах. Том 1. М., 1982.

11-мавзу. АЛИШЕР НАВОЙНИНГ ЛИНГВИСТИК ҚАРАШЛАРИ

Режа :

1. Алишер Навоийнинг турк ва форс тилларини қиёсий метод асосида ўрганишга бағишланган “Муҳокаматул-л-луғатайн” асари.
2. Туркий тилшуносликда типология соҳасининг юзага келиши.

Калит сўзлар: Алишер Навоий. Муҳокаматул луғатайн. Чоғишгирма усул. Туркий ва форсий тил. Экспрессив бўёқдор лексика. Юзга феъл. Феълнинг биргалик нисбати.

Ўрта аср туркий тилшуносликнинг буюк чўккиси сифатида Алишер Навоийнинг “Муҳокаматул луғатайн” асари тан олинади. У 1499 йилда ёзилган.

Навоий “Муҳокаматул луғатайн” тадқиқоти билан туркий филология тарихига жуда катта ҳисса қўшди. Асарда икки тил – туркий ва форсий тил чоғиштириб таҳлил этилади. Навоий дунё тилшунослиги тарихида биринчилардан бўлиб илмий комправистика усуллари ўз тадқиқотида қўллади.

Навоий асар бошида кенг тарқалган тўрт тил гуруҳига эътибор қаратади. Булар: араб, туркий, форсий, ҳиндий. Булар ичида араб тили “ўз мўъжизаси ва илоҳийлиги” билан ажралиб туради. Сўнг қолган уч тил ҳам асл ва мўътабар тиллар сифатида қайд этилади..

Шундан кейин муаллиф туркий ва форсийнинг қиёсий таҳлилига ўтади. У туркий тилнинг услубий афзалликларини кўрсатиш мақсадида форсийда тенгдоши йўқ юзга феълни келтирди.

Асарда егулик ва ичимликлар, қариндош-уруғчиликка оид, маданий-маиший ҳаётга доир сўзлар, қуш ва паррандалар, ҳайвонларнинг аталиши, от ва унинг жиҳозлари, кийим-бошлар, мансаблар, хунар ва касб отлари ҳар икки тилда қандай аталишига ҳам ўрин берилган.

Навоий туркий тилнинг ўзига хос морфологик хусусиятларига ҳам эътибор қаратди. У феълнинг ўзлик, орттирма ва биргалик нисбатларини, равишдош шаклини, кўмақчи феъл ёрдамида тузилган мураккаб феълларни, сифатнинг орттирма ва кучайтирма даражаларини, айрим сўз ясовчи қўшимчаларнинг маъноларини кўрсатиб, мисоллар ёрдамида изоҳлаб берди.

У мазкур асарида тилларнинг келиб чиқиши, тил ва тафаккур орасидаги муносабат, сўз маъноси, сўзларнинг шакл ва маъно муносабатларига кўра турлари, сўз ясаши, морфологик категориялар, фонетикага оид-товуш билан боғлиқ қатор ходисалар ҳақида чуқур фикр юритади, бундай ходисаларни атрофлича таҳлил қилади.

Навоий асарда фонетик система ҳақида фикр юритар экан, айти системанинг қурилиш аъзолари бўлган товушлар ҳақида, товушларнинг артикулятсион хусусиятлари ҳақида маълумотлар беради, ўзбек тили товушларининг қўлланилишидаги ўзига хосликларини алоҳида қайд этади.

Ушбу фонетик ўзига хосликлар ҳақида проф. С.Усмонов ва проф. А.Нурмоновлар ўз тадқиқотларида бир қатор маълумот-ларни келтирадilar. Масалан, товуш ва ҳарф муносабати ҳақида фикр юритилар экан, улар бир-бирига ҳамма вақт ҳам мос келмаслиги, бир ҳарф билан бир неча товушни англатиш мумкинлиги айтилади. Аниғи, Навоий эски ўзбек адабий тилининг унлилар системасига тўхталиб, о-ө, у-ў оппозитсияси асосида мисоллар келтиради қиёсланг: от (олов), от (харакат); тўр (тузук), тўр (уйнинг тўри); ўт (ютмоқ), ўт (қаллани ўтга тутиб, туқини куйдириш). Шунингдек, биргина ей (с) ҳарфи билан учта товуш: и, чўзиқ и ва э товушлари ифодаланиши қайд этилади.

Қофия масаласида ўзбек ва форс тиллари қиёсланар экан, бунда ўзбек тили имкониятларининг кенглиги, бу жиҳатдан ўзбек тили форс тилидан устун эканлиги баён қилинади. Аниғи аро сўзини саро, даро билан ҳам, бода билан ҳам, эрур сўзини эса хур,

дур билан ҳам, ғурур, сурур сўзлари билан ҳам қофия қилиш мумкинлигини, форс тилида эса бундай имконият йўқ эканлигини таъкидлайди.

Хуллас, Алишер Навоий товушни, ҳозирги тилшунослик нуқтаи назаридан баҳолашда, фонема сифатида олиб, унинг энг муҳим хусусияти бўлган маъно фарқлаш қобилиятига эга эканлигини баён қилади.

Алишер Навоий морфологияга оид фикрларни баён қилар экан, асосий, етакчи сўз туркуми сифатида, мақсадга тўла мувофиқ, феълларга мурожаат қилади. Феъл бирликларнинг маъно жиҳатдан, шакл ва қўлланиши жиҳатдан эски ўзбек адабий тилининг ўзигагина хос, яъни форсийда учрамайдиган хусусиятларини, зукко тилшунос сифатида, пухта таҳлил қилади. Аниқроғи, у феълларнинг нисбат билан боғлиқ томонларига алоҳида эътибор берар экан, феълнинг ўзлик, орттирма ва биргалик нисбатларини, равишдош шаклини, кўмакчи феъл ёрдамида тузилган мураккаб феълларни қайд этади.

Навоий феълнинг орттирма нисбат шакли ҳақида фикр юритар экан, айти нисбат тушунчаси-т қўшимчаси орқали ҳосил бўлишини айтади, қатор мисоллар келтиради. қиёсланг: югурт, яшурт, чиқарт ва бошқалар.

Фанда “Муҳокаматул луғатайн” асарининг тўрт қўлёзма нусхаси маълум.

Назорат учун саволлар:

1. Алишер Навоийнинг тилшуносликка оид асарлари ҳақида гапириб беринг.
2. Алишер Навоийнинг шарқ адабиётшунослигидаги ўрни.
3. Алишер Навоийнинг “Муҳокаматул луғатайн” асари ҳақида нималарни биласиз?

Адабиётлар:

- Абдурахмонов *Ф. Рустамов А.* Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. Тошкент, 1984.
- Али Шир Невайи. *Муҳакметўйл-луғатейн (Ўки Дилин Муҳакемеси).* Ҳазрлаян Ф. Сема Барутсу Ўзөндер. Анкара, 1996.
- История лингвистических учений: Средневековкй Восток. Л., 1981.

12-мавзу. АБУ НАСР ФОРОБИЙНИНГ ШАРҚ ФАЛСАФАСИ, ТИЛШУНОСЛИГИ ВА АДАБИЁТШУНОСЛИГИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

Режа :

1. Абу Наср Форобийнинг шарқ фалсафасига қўшган ҳиссаси.
2. Абу Наср Форобийнинг шарқ тилшунослигига қўшган ҳиссаси.
3. Абу Наср Форобийнинг шарқ адабиётшунослигига қўшган ҳиссаси.
4. Абу Наср Форобийнинг Европа илмига қўшган ҳиссаси.

Марказий Осиёнинг йирик мутафаккирларидан бири Абу Наср Форобий (873-930) дир. Форобий ўз даврида мавжуд бўлган барча илмлардан баҳраманд бўлишга интилди ва хатто бу йўлда катта ютуқларга эришиш мақсадида Бағдод, Дамашк., Ҳалаб, Ҳаррон каби араб шарқининг жуда кўп шаҳарларига саёҳат қилди, борган шаҳарларида олимлар билан танишди, улар билан суҳбатлашиб, улар илмидан баҳраманд бўлишга интилди.

Шунинг учун ҳам алломанинг номи ал-Киндий, ар-Розий, ибн Сино, Беруний, ибн Рўшд сингари улуғ мутафаккирлар қаторида фахр ила тилга олинади. Форобий мелодий 873 йилда Арис дарёсининг Сирдарёга қуйиладиган Фороб (Ўтрор) қишлоғида туғилган. Дастлабки саводини шу ерда чиқарган Абу Наср кейинчалик Шош, Самарқанд ва Бухоро шаҳарларида таҳсил олади. Араб халифалигининг тараққий этган шаҳри, халифалик маркази Бағдодда таҳсилни давом эттирган. Умрининг сўнгги йиллари Ҳалаб ва Дамашк шаҳарларида кечди. 930 йилда Дамашқда вафот этган.

Абу Наср Форобий тил, тилшунослик, адабиёт ва адабиётшунослик, поетика ва риторикага тегишли бир қанча асарлар ижод этган. У бу мавзуда “Шарҳ китоб-ал-хитоба ли Аристутилос” (“Аристотелнинг “Риторика” асарига ёзилган шарҳ китоби”), “Китоб ал-алфоз ва ал-хуруф” (“лафз - сўзлар ва ҳарфлар ҳақида китоб”), “Калом лаху фи маъно исм ал-фалсафа2” (“Фалсафа номининг маъноси ҳақида”), “Китоб фи ал-хитоба кабир, ишрун мажалладан” (“Риторика ҳақида йигирма жилдлик катта китоб”), “Китоб фи синоат ал-китоба” (“Ёзув санъати ҳақида китоб”), “Калом лаху фи аш-шеър ва ал-қавофий” (“Шеър ва қофиялар тўғрисида сўз”), “Китоб фи ал-луғат” (“Луғатлар ҳақида китоб”), “Китоб фи ихсо иқо” (“Ритмлар таснифи ҳақида китоб”) каби асарлар ёзган. Бу асарларда шоир, тилшунос, адабиётшунос Форобий сиймоси намоён бўлади.

Форобийнинг асарларида тилшуносликнинг фалсафий масалалари марказий ўринни эгаллайди. Жумладан, ҳиссий ва идрокий билиш, умумийлик ва хусусийлик, моҳият ва ҳодиса диалектикаси хусусида ўзининг “Фалсафату Аристугалис” асарида диққатга сазовор фикрларни баён этади. Олимнинг фикрича, билиш инсоннинг моҳиятини ташкил этади. Билишдан мақсад эса ҳақиқатга эришишдан иборатдир. Ҳар қандай билиш ўзини қуршаб турган оламдаги нарсаларни кузатишдан бошланади. Чунки тафаккур фаолияти билан ҳосил қилинган моҳият ўзининг табиий асосидан олдин бўлиши мумкин эмас. Бу фикрлар В.Гумболд фикрларига ҳамоҳанглигини кузатиш мумкин.

Форобий ўзининг гносеологик таълимотида конкрет борликдан умумлашмаларга, абстракт тафаккурга, идеал дунёга боришни тавсия этади.

Форобий инсон онгининг икки турли бўлишини кўрсатади: 1) ички (интуитив) онг; 2) ташқи (ҳосил қилинган) онг. Биринчиси табиат томонидан берилган бўлса, иккинчиси эса табиатдан мақсадга кўра олинади. Олим шунга мувофиқ тарзда, инсон билимини ҳам иккига ажратади: 1) туғма билим; 2) ўқиш ва тажриба асосида ҳосил қилинган билим.

“Фалсафату Аристугалис” асарида ҳозирги структур тилшуносликнинг глоссемантик йўналишида марказий ўринни эгалловчи ўзгармас ва ўзгарувчан бирликларнинг зидланиши ҳақидаги фикрларнинг илдизларини учратиш мумкин. Олим бу хусусда шундай ёзади: “Беадад зиддиятлар бир-бирларини алмаштириб турадилар. Ушбу тановубларда (алмашилиб туришларда) битта ўзгармайдиган доимий нарса бор. У ушбу тановибларни сақлаб туради ва уларга сингиб кетади. Нарсалар бир-бирига эргашиб ва ўзгариб турганлари ҳолда, доимий бўлиб келадиган нарсани “Жавҳар”(субстантсия), алмашилиб ва ўзгариб турувчи нарсаларни “Ораз”(аксидентсия) дейилади”. Олимнинг бу

фикрлари тасаввуф фалсафасига ҳам асос бўлди ва улар бу икки тушунчани “зот” ва “тазохир” атамалари билан номладилар.

Абу Наср Форобий Аристотелнинг “Риторика” асарига ёзган шарҳида сўз туркумларини от, феъл, харф (боғловчи) деб уч гуруҳга ажратади. Бу нарса унинг сўз маънолари, товушлар таҳлили, ёзув тизими, услубият ҳақидаги фикрларида ҳам ўз ифодасини топган.

Абу Наср Форобий ҳар бир сўз ифодаловчи тушунча, тасаввур ҳақида фикр билдириб шундай ёзади: “Борди-ю агар ўшанда у кишига бирор нарсанинг ўзини сўз билан тавсифлаб берилса борми, унда ўша сўз-мулоҳазаларда ишлатиладиган ҳар бир нарса ичида яхшилик ва ёмонлик адолатсизлик ё тубанлик ва ё бўлмаса халолликни тасаввур қилганига ўхшаб келади. Бас шундай экан, ҳаёлга келган сўзлардан қузатилган мақсад ҳам эшитувчини унинг ҳаёлига келган нарсани қилишга ундашдан иборат бўлади”.

Форобийнинг тилшуносликка оид фикрлари “Фанлар таснифи ҳақида сўз” асарида ўзининг ёрқин ифодасини топган. Асарнинг биринчи қисми тилшунослик фанига бағишланган. Унда тилшуносликнинг бир қатор асосий бўлимлари, уларнинг маънолари ва ўрганиш манбалари хусусида сўз юритади. Форобий сўз маънолари хусусида фикр юритар экан, сўз маъносига кўра икки турли бўлишини кўрсатади: 1) содда сўз; 2) мураккаб сўз. Одам, ҳайвон сингари сўзларни содда сўзга киритса, Бу одам ҳайвондир тушунчасини мураккаб сўз деб атайди.

Форобий отларни иккига ажратади: атоқли ва турдош отлар. Зайд, Амр сингари исмлар атоқли отга, одам, ҳайвон, от сингарилар турдош отлар эканлигини қайд этади.

Тишунослик фанининг мундарижаси хусусида сўз юритар экан, уларни олти булимга ажратади: Содда сўз ҳақидаги фан. Сўз бирикмалари ҳақидаги фан. Содда сўз қонунлари ҳақидаги фан. Сўз бирикмалари қонунлари ҳақидаги фан. Ёзув қонунлари ва тўғри талаффуз (орфоепия) ҳақидаги фан. Шеър тузилиши қоидалари ҳақидаги фан.

Сўз бирикмаси ҳақидаги фан маълум халқ тилида учрайдиган нутқнинг қисмларга бўлинишини билиш, машҳур нотиклар, шоирлар яратган нутқ турларини билиш билан шуғулланади. Содда сўз қонунлари ҳақидаги фан, аввало, нутқ товушлари (харфларни), ундош товушларнинг пайдо бўлиш ўрнини, унли товушлар ва уларнинг хусусиятларини, сўзга қўшимчалар қўшилганда рўй берадиган фонетик ўзгаришларни, сўзнинг фонетик модели, содда ва қўшма сўзлар, ясама сўзлар намуналари, от ва феълларнинг ўзгариши, талаффузи қийин сўзлар ва уларнинг талаффузини енгиллаштириш йўллари ўрганади.

Сўз бирикмаси қонунлари ҳақидаги фан икки қисмдан иборат: 1) от ва феълнинг охири (қўшимчалари); 2) сўз қисмларининг қўшилиш қоидалари. Сўз олдига қўшиладиган, сўз охирига қўшиладиганлар, ўзгарадиган ва ўзгармайдиган сўзларга бўлиш. Отлар ва феълларнинг ўзгариши каби масалаларни ўрганади.

Сўз бирикмалари қоидалари ҳақидаги бўлимда сўзларнинг қандай қўшилиш қоидалари ва ҳукм билдириши ўрганилади, сўзларнинг қўшилиш турлари аниқланади. Қандай қўшилиш чиройли эканлиги кўрсатилади.

Ёзув ҳақидаги фанда ёзув қоидалари ўрганилиши, шеърнинг тузилиши ҳақидаги фанда эса шеър ўлчовлари, ҳар бир шеър қандай товушлардан ва бўғинлардан ташкил топганлиги, тўлиқ ва нотўлиқ ўлчовлар, қайси ўлчов ёқимли ва чиройли эканлигини ўрганиши қайд этилади. Юқоридагилардан кўришиб турибдики, Форобий тилшуносликнинг фонетика, лексика, морфология, синтаксис, орфография, орфоепия, стилистика сингари бўлимлари ҳамда уларнинг ўрганиш объектлари хусусида сўз юритади. Абу Наср Форобий ўзининг “Шеър ва қофиялар тўғрисида сўз” номли асарида бир хил товушлар билан тугалладиган сўзлар, лафздош сўзлар, ўзак ва қўшимчалар қофияси номи билан аталадиган қофия ҳақида маълумот беради. Қофия мисра охирини эслатиш билан ритмнинг шаклланишига муҳим ҳисса қўшади, - деб кўрсатади. Абу Наср Форобий турли тилларни ўрганиш билан ҳам шуғулланди. Масалан, у тиббиёт ва мантиқ илмини христиан врачлари Юханно ибн Хайлон Куннойдан, ҳикмат ва юнон тилини христиан Абу Башар Маттодан ўрганади. Форобий 70 тилни ўрганган ва у тилларда бемалол сўзлаша олган.

Абу Наср Форобий ўз асарларида тиллар ва уларнинг луғатлари ҳақида маълумот беради. У фалсафа сўзи маъноси ҳақида шундай ёзади: “Фалсафа юнонча бўлиб, араб тилига четдан кирган сўзлардандир. Бу сўз уларнинг тилларида филосуфо деб айтилади. Унинг луғавий маъноси - хикматни ёқтириш демакдир”. Бу сўз юнон тилида “фило” билан “суфиё” сўзларидан таркиб топган. “Фило” деганда ёқтириш, севиш тушунилади; “суфиё” деганда эса хикмат, донолик тушунилади. Файласуф сўзи фалсафадан олинган, бу юнонларнинг тилида “филасуфус” дейилади. Бу ўзгариш юнонларда илдиздан бўладиган ўзгариш саналади. Уларнинг тилида бунинг маъноси хикматни севиш демакдир. Улар бу иборат билан ҳаётдан ва умр куришдан мақсад хикматни маъқуллашдан иборатдир дейишади.

Абу Наср Форобийнинг тилшунослик, умуман филология соҳасида ижод қилган асарлари кўп замонлар ўтишига қарамай, инсонларни сўзни севиш каби олижаноб фикрлардан қайтармади, балки келажакда катта-катта ишлар қилиш ва бундай ишларни амалга ошириш учун куч-ғайрат кўрсатишга умидворлик бахшида этади.

Назорат учун саволлар:

1. Абу Наср Форобийнинг фалсафий қарашлари ҳақида қандай билимларга эгасиз?
2. Буюк олимнинг шарқ тилшунослигига оид қандай асарлари бор?
3. Абу Наср Форобийнинг шарқ адабиётшунослигига қўшган ҳиссаси ҳақида гапириб беринг.
4. Нима учун Абу Наср Форобийни Европада ўрганишади?

Адабиётлар:

- Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Т., 1993.
- Фозилов Э. Шарқнинг машҳур филологлари. Т., 1971.
- Хайруллайев М. Абу Наср Форобий. Т., 1961.
- Ўринбойев Б. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Самарқанд, 1999.
- Нурмонов А. ЎзбАраб тилшунослигининг ривожда ўрта осийлик тилшуносларнинг хизмати

13-мавзу. АБУ РАЙХОН МУҲАММАД ИБН АХМАД БЕРУНИЙНИНГ ШАРҚ ТИЛШУНОСЛИГИ ВА АДАБИЁТШУНОСЛИГИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

Режа:

1. Абу Райхон Берунийнинг шарқ тилшунослигига қўшган ҳиссаси.
2. Абу Райхон Берунийнинг шарқ адабиётшунослигига қўшган ҳиссаси.
3. Абу Райхон Берунийнинг жаҳон шарқшунослигида ўрганилиши.

Калит сўзлар: Ҳиндистон, Геодезия, Минералогия, Ёкут Ҳамавийнинг “Муъжамул удабо” китоби, Эрон, Ҳинд халқлари, қадимги араблар, ҳинд транскрипсияси, Беруний ва юнон олимлари.

Абу Райхон Муҳаммад ибн Аҳмад Берунийнинг 152 та асарлари бор. Афсуски, бизгача фақат 50 тасигана етиб келган. Бироқ Берунийнинг шу кунгача фанга маълум бўлган асарларининг ҳаммаси ҳам нашр этилган ва тўлиқ ўрганилган эмас. Уларнинг айримлари ҳамон қўлёзмалигича қолиб келмоқда. Шу сабабли, қомусий олим ижодининг айрим томонлари, жумладан тилшунослик қарашлари, етарли даражада ёритилмаган. Берунийнинг “Таҳқиқ мо ли-л-ҳинд мин мақўла мақбўла фи-л-ақл ав марзула” (“Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ёки сиғмайдиган таълимотларининг ҳақиқатини аниқлаш”), “Ҳиндистон”, “Ал - Қонун ал-Масъудий” (“Қонуни Масъудий”), “Геодезия”, “Минералогия” ва бошқа китобларида тарих, адабиёт, тилшунослик каби соҳаларга оид қимматли маълумотлар бор. Абу Райхон Беруний ўзининг “Ҳиндистон” асарида ҳинд тили ҳақида қимматли фикрлар беради. “Ҳиндларнинг тиллари араб ва форс ҳарфларига тегишли товушларга тўғри келмайди ва ўхшамайди, ҳатто, тилимиз у товушларни ўз жойидан чиқариб айтолмайди; қулоқларимиз уларнинг нутқ, товушларини ажратиб эшита олмайди. Нутқ товушларини ифодаловчи ҳарфларни ҳиндлар каби ёза олмаймиз. Натижада уларнинг луғавий бирликларини бизнинг хатимиз билан ифодалаш қийинлашади. Беруний ҳинд ёзувининг хусусиятларини назарда тутиб, ҳинд транскрипсиясининг диққатга сазовор тизимини ишлаб чиқди. У томонидан ишлаб чиқилган транскрипсияда ундошларни белгилашда арабча талаффуз меъёрларига бегона бўлган белгиларни қўллаган.

Абу Райхон Беруний ўз шеърларини араб тилида битган. Бу нодир меросдан айрим намуналар Ёкут Ҳамавийнинг “Муъжамул удабо” (“Адиблар жамъи”) китобида сақланиб қолган. Ёкут ҳаммаси бўлиб ўттиз етти байтдан иборат бир қасида ҳамда икки – уч шеърлий парчани келтирар экан, улар баланд савияда бўлмаса ҳам, Беруний қаламига мансублиги билан таҳсинга лойиқдир, деб таъкидлайди. Шеърлар, асосан, автобиографик характерга эга. Уларда Беруний ҳаётининг турли даврлари, унинг ўзи тўғрисидаги фикрлари ҳамда атрофидаги кишиларга муносабати акс этган. Қасидада олим дастлаб, адолат, саҳийлик, фанравнақи бобларида шоҳларбилан қилган суҳбатини келтириб, кейин замондоши Абулфатҳ Бустий мадҳига ўтади. Асар сўнгида ўзи ва муҳолифлари тўғрисида қуйидагиларни баён қилади (мазмуни):

Улар (муҳолифлар) фан олдида тиз чўкмадилар ва илмий мунозараларда қатнашмадилар. Ҳеч ким ҳам (фанда) мен каби турли – туман масалалар хусусида тўхталган эмас. Мабодо мени билмоқчи экансиз, Шарқ мен ҳақимда ҳиндлардан, Ғарбда эса менинг қанчалик қийинчиликлар тортганлигимни билганлардан сўра. Мазкур парчадан кўринадики, Беруний қасидани умрининг сўнгги йилларида, ўзининг машҳур “Ҳиндистон” китобидан кейин ижод этган. Бу даврда олимнинг шуҳрати ўзи қасидада қайд этганидек. Шарқу Ғарбга тарқалган эди. Фанни эгаллаш йўлида машақат чекиб, риёзат тортиш, “унга сажда қилиш, ҳаётни бағишлаш лозим”, дея таъкидлаган олим, илмда шу қадар ном қозонганлиги, оламшумул шуҳратига қарамай, ўзини ортиқча кўкларга кўтариб макташларига йўл қўймаган. Замирида лаганбардорлик этган носамимий мактовлар олимни ғазаблантирган. У шеъриятдан ижтимоий қарашларини ифодалаш, ғоявий муҳолифларига қарши қураш йўлида фойдаланган. Бу ҳол, шарқшунос М.Салъенинг Беруний

шеърни “эрмак учун ёзарди” деган ғайри илмий фикрини ўз – ўзидан рад этади. Олимнинг машхур “Осорул боқия”, “Ҳиндистон”, “Ал-жавохир”, “Теодезия” (“Жойларнинг чегараларини аниқлаш”), “Сайдона” асарлари тарихи ва этнография, астрономия ва география, ер утзилиши, ўсимликлар дунёсидан баҳс юритади. Аммо, уларда илмий муҳокамалар, хилма – хил жадваллар, геометрик мисоллар, формулалараро шеърлий парчалар, машхур шоирлар номлари ҳам тез – тез учраб туради. Бинобарин, Абу Райхон Беруний ғоявий – эстетик баҳра олиш, халқларнинг бадиий тафаккур меваларини ўзлаштириш билан бирга, адабиётдан илмий ҳужжат, фан учун зарур далил манбаи сифатида ҳам фойдаланган. Ўзи келтирган шеърларда тасвирланмиш воқеа – ҳодисалар, фикр ва тушунчаларни конкрет фан талаби асосида изоҳлаб, шу ўринда шеърга баҳо ҳам бериб ўтади. Олимнинг “Ал-жавохир”, “Сайдона” китоблари бу жиҳатдан шеърлий мисолларга ғоят бойлиги билан қимматлидир. Жумладан, қимматбаҳо тошларнинг хусусиятларини тадқиқ этувчи “Ал-жавохир” асарида саксондан ортиқ шоирнинг 740 мисра шеърини муайян фикрни далилаш учун иқтибос (ситата) тарзида келтирган. Бу ҳолни 40 – 50 шоир асарларидан намуналар келтирган “Осорул боқия”, “Сайдона” асарларида ҳам кўрамиз. Олим келтирган шеърлий парчаларидан айрим тахминлар, табиий ҳодисаларга хилоф ўринларни кўрсатар экан, бу ҳолни адабиётнинг ўзига хослиги нуқтаи назаридан изоҳлашга интилган. “Шоирлар, - дейди у, - табиатдаги нарса – ҳодисаларнинг ҳамма вақт ҳам аниқ хусусиятларини тасвирлашга қизиқмайдилар, балки уларни кишилар тасаввуридаги ҳолатига кўра қаламга оладилар”. Кўринадики, Беруний адабиётни халқ ҳаётининг инъикоси, унинг тафаккури меваси, деб тушунтирган. Адабий асарлардан илмий далил сифатида фойдаланиш Берунийнинг замонида ва ундан кейинларигача ҳам анъана характерида яшаб келган. Бу ҳолни Ал – Киндий, ҳамза Исфажоний каби олимлар асарларида ҳам кўрамиз, ҳатто, замондошимиз академик И. Крачковский ҳам қадимги араб географиясини тушунтирар экан, фолклорга мурожаат этганлиги бежиз эмас. Бизнинг улуғ алломамиз ҳам шу йўсин ўзидан олдин ўтган ҳамда замондош табиётшунос, адабиётшуносларнинг бадиий ижоддаги қарашларини танқидий назардан ўтказди. У келтирган мисоллар орасида алоҳида мисра, байтдан тортиб, бутун бошли шеърларгача бор. Улар мавзу ва мазмун жиҳатдан хилма – хил. Кўп ҳолларда биргина сўз исботи учун қатор шоирлардан мисоллар келтирилади, ўзаро қиёсланади. Олим асарларида тилга олинган шоирлар сони бир юз элликдан ортиқдир. Кўпчилиги араб шоирлари бўлса ҳам, улар орасида Юнон, Рим, Ўрта Осиё ва Эрон адиблари ҳам анчагина. Беруний асарларида араб адабиётининг Абу Нувос, Имрул Қайс, Фароздақ, Зурумма, Абу Таммом, Ал – Бухтурий сингари классикларидан келтирилган кўпдан – кўп мисоллар билан бирга, номлари унчалик машхур бўмаган ва ҳатто, кейинчалик унутилиб кетган муаллифлар шеърларидан ҳам намуналари учрайди. “Ал – жавохир” китобида исломгача яшаб ижод этган ўнлаб араб шоирлари, жумладан, Шарқда Мажнун номи билан машхур Қайс ибн Мулаввах сахийликда номи дунёга дoston Ҳотам ат – Тоий, Ибн Саъд ижодидан парчалар келтирилганлиги биз учун ҳайратомуз янгиликдир.

Ал – Беруний шоир ва адибларни диний эътиқодлари, миллий ёхуд ирқий белгиларига кўра ажратмайди. Башариятни ақлу идроки, инсонийлик даражасига қараб баҳолаган улуғ олим, истеъдод соҳибларини – улар қайси халқдан, қачон етишиб чиққанликларидан қатъи назар – ҳурмат билан тилга олади. Мусулмон уламолари исломдан кейин яшаб, Муҳаммад динини қабул қилган, уни қуйлаган шоирларнигина тан олган бир даврда, Беруний сингари улуғ, илғор мутафаккирларнинг исломгача бўлган араб, форс, суғд адиблари ижодидан фойдаланишлари, уларни тарғиб этишлари зўр жасорат намунаси эди. “Осорул боқия”да Беруний Ўрта Осиё, Эрон, Ҳинд халқлари, қадимги араблар, яҳудийларнинг кўхна маданиятини тадқиқ этади, улар моҳиятини тушунтиради. Имрул Қайс ибн Мулаввах каби “жоҳилият” даври (исломгача бўлган даврни араб уламолари шундай номлайдилар – Н.К) шоирлари шеърларидаги илғор ғояларни юксак баҳолайди. Инсон тафаккури, ақли ва истеъдодини, фан – маърифат ривожига ҳисса қўшувчи барча турдаги илмий – бадиий меросларни ҳар қандай диний ҳиссиётлардан юқори қўяди.

Умуман, Беруний асарларида у ёки бу муносабат билан давр характери намоён этадиган, турли табақа кишиларнинг яшаш шароитларини изоҳловчи шеър ва ҳикоялар кўплаб келтирилади. Хусусан, у меҳнат аҳлининг оғир аҳволига ачинади. “Ал - жавохир”да олим денгиз тубидан гавҳар қидирувчиларнинг аянчли тақдирини тасвирлайдиган бир қанча шеърларни келтириб, батафсил шарҳлашдан ташқари уларнинг савдогарлар томонидан таланишлари воқеасини алам билан ҳикоя қилади.

Х аср ислом дунёсида иккита адабиёт машҳур эди – араб ва форс адабиёти. Бинобарин, Беруний араб адабиётининг қадимги даврларидан ўз замонигача ўтган шоир ва адиблар ижодидан хабардор бўлган, уларни илмий таҳлил этган, асарларидан фойдаланган.

Аммо улуғ олим самонийлар давлати шарофати билан қайта туғилиб, тараққий топган форс тожик тилидаги адабиётдан жуда кам фойдаланган. Эҳтимол, бизгача етиб келмаган ва жуда кўпроқ ижтимоий – тарихий характердаги асарларда у, бу адабиёт ҳақида батафсил фикр юритгандир. Бироқ ҳозирча мавжуд асарларда шу мавзудаги дурустроқ маълумотни учратмадик. Аслида бундай Беруний форс тилидаги адабиётдан тамом беҳабар, деган хулоса чиқариш ярамайди. Тарихий – ижтимоий фактларга ҳам ҳамиша обектив ёндашган аллома уларни ҳаққоний узоқлаш баробарида, оташин ватан парвар сифатида, Ўрта Осиё ва Эрон маданиятини камситувчиларга қарши шавқатсиз кураш олиб борган. У араб босқинчиларининг маҳаллий маданиятларини барбод этишдаги ёвузликларини ғазаб билан қаламга олган. Жумладан, “Осорул боқия” асаридаги биргина манабу жумлага эътибор беринг: “Қудайба ибн Муслим ал – Боҳолий хоразмликларнинг китобларини ҳалок этиб, билимдонларни ўлдириб, китоб ва дафтарларини куйдиргани сабабли улар саводсиз қолиб, ўз эҳтиёжларида ёдлаш қувватига суянадиган бўлдилар” (“Осорул боқия”).

Беруний араблардан анча илгари яралиб, тараққий топган Ўрта Осиё ва Эрон халқлари ёзуви, илми, адабиёти ва санъатининг кейинчалик араб маданияти шаклланишидаги катта таъсири хусусида қайта – қайта таъкидлайди. Олимнинг “Осорул боқия” китобида қадимги Суғд ва Хоразм, Хуросон ва Эрон тарихи, илми ҳамда маданиятини ўрганишга алоҳида эътибор берилган. Улкан адабиёт ёдгорлик “Авесто”, суғдлар китоби “Тўбўсто” ҳақида миф ва афсоналар, турли фолклор намуналарига оид қимматли фикрлар зикр этилагн. Чунончи, Зардўшг ва унинг китоби “Авесто” хусусида Беруний қуйидаги қимматли маълумотни беради: “подшоҳ Доро ибн Доро хазинасида Авестони ўн икки минг қора мол терисига тилла билан битилган бир нусхаси бор эди. Искандар оташхоналарни вайрон этиб, улар хизмат қилувчиларни ўлдирган вақтда уни куйдириб юборган. Шунинг учун ўша вақтдан бири Авестонинг бешдан учи ёқолиб кетган. Абесто ўттиз “паск” (қисм) эди, мажусийлар қўлида ўн икки “паск” чамаси қолди”.

Босқинчилар қачон ва қайси томондан келганларидан қатъий назар фақат офат келтирдилар. Улар талаб кетган моддий бойликлар ўрни тўлдирилди, вайроналар обод этилди, аммо, улар ёндирган маданий ёдгорликларни қайта тиклаб бўлмайди. У халқларимиз тарихидаги энг битмас, оғир жароҳатдир...

Маълумки, Эрон шоҳлари тарихи дастлаб таҳлавий кейинчалик янги форс (дарий) тили ҳамда араб тилларида битилган. Ўнлаб “Шоҳнома”лар юзага келган. Улар орасида ёрқин адабий полотно даражасига кўтарилганлари ҳам кўп бўлган. “Осорул боқия”да ана шундай “Шоҳнома”лардан бир нечтаси тилга олиб ўтилади. Улар бир – бирлари билан чоғиштирилиб, танқидий назардан ўтказилади. Чунончи, Беруний одамнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги эронийлар афсоналарини қиёслаб ёзади: “Шоир Абу Али Муҳаммад ибн Аҳмад ал – Балхий “Шоҳнома” асарида инсониятнинг бошланиши ҳақидаги бу ривоятни биз ҳикоя қилгандан бошқачароқ баён этган. У ўз хабарларини Абдуллоҳ ибн ал – Муқаффа, Муҳаммад ибн Аҳмад Бармакий, Ҳошим ибн Қосим, Шопур шаҳрининг донишманди Баҳром ибн Мардоншоҳ ва Баҳром ибн миҳрон ал-Исфажонийнинг “Сиярул мулк” китобларида тўғирлаб, кейин мажусий Баҳром ал – Ҳиравий айтганларига солиштирганлигини даъво қилган”.

Абу Али Балхийнинг бу асари наср ёки назмда, Фирдавсийдан олдин ё кейин ёзилганлиги ҳам номаълумдир. Аммо, Берунийдан аёнки, ундаги воқеалар баёни фирдавсий “Шохнома”сидан катта фарқ қилади. Муҳаммад ал – Балхий Каюмарсни ер юзидаги Биринчи одам дейди. Унинг ҳам ҳаёти афсоналарга бой. Фирдавсий эса уни Биринчи Эрон подшоси сифатида тасвирлайди. Каюмарснинг Аҳриман дев билан кураши нақл этилса – да, бунда реалистик тасвир воситаларидан самарали фойдаланилган.

Айтиш керакки, Беруний асарларида келтирилган шеърлар араб тилида бўлса – да, бу шеър муаллифларининг ҳаммаси ҳам араб шоирлари эмас. Улар орасида Эрон, Ўрта Осиё, Хуросон ва ҳатто, Византия, Испаниядан етишиб чиққан, аммо, араб тилида ижод этган шоирлар анчагина. “Ал - жавоҳир” китобида номлари зикр этилган Ҳамза ал – Исфажоний, Абубакр ибн ал – Ҳусайн Кўҳистоний, Абул Қосим ибн Бобак Журжоний, Мансур Муваррид Форисий, Ал – Гадўирий, Башшор ибн Бурд, Абу Мансур ас – Саолибий, Абубакр Хоразмий, Ал – Хотибий ибн Насровайҳ Самарқандий сингари кўпгина шоирлар ҳам араб, ҳам форс тилида ижод этганлар. Аксарияти Берунийга замондош мазкур арабийнавис шоирларимиз санъати уларнинг юксак истеъдод соҳиби бўлганликларидан дарак беради. Улар араб шеърияти тараққиётига, сўзсиз, улкан улуш қўшганлар. Ҳ асрда яшаган машҳур шоир ва олим Абубакр Хоразмийдан келтирилган куйидаги байтлар бизни тасдиқлай қолсин (мазмун):

Мен сени эсладим, юлдузлар орасида гўё гавҳа,
Донолари фируза далада сочилгандай бўлган бир пайтда:
Улар (юлдузлар) парча – парча булутлар орасидан худди
Ёнаётган арфаж дарахти тугуни орасидан сачраб
чиққан учкунлардай ялтирайди.

Абубакр Хоразмий ҳаёти ҳам ижоди тўғрисида тарих ва тазкираларда етарли маълумот сақланиб қолмаган. Аммо, у ўз даврининг атоқли табиётшуноси, истеъдодли шоир эканлиги маълум. Беруний унинг илмий ҳамда ижодий фаолиятини юксак баҳолайди. У китобларида Абубакр Хоразмий шеърларидан намуналар келтиради, уларнинг поетик мазмуни, бадий юксаклигидан завқ – шавққа тўлиб хикоя қилади. Шоирнинг нафис байтлари, мураккаб санъат яратиш йўлида табиат унсурлари хусусиятларидан моҳирона фойдаланганлигини қайд этади. Шуниси қувончлики, Марказий Осиё арабийнавис шоирлари араб шеърияти анъаналари доирасида ижод этган бўлсалар – да, уларнинг асарларида маҳаллий халқ руҳи, турмуш тарзи барқ уриб туради. Таассуфки, бу шоирлар ижоди ҳозирги адабиётшунослигимиз диққат марказидан ҳамон четда қолиб келмоқда. Эндиликда машҳур классикларимиз билан бирга, арабийнавис аждодларимиз ҳаёти ва ижодини ҳам изчил ўрганиш уларни таржимада ўзбек китобхонига етказиш адабиётшунослигимизнинг кечиктириб бўлмас вазифаларидандир. Беруний асарлари бу борада Биринчи ва бош манбалардан бири хизматини ўташи табиий. Юнон фани ва маданиятини ўзлаштиришга ёшлигиданоқ бел боғлаган Беруний, дастлаб, Юнон тилини пухта ўрганади. Натижада, қадимги юнон шоир ва олимлари асарларини аслидан ўқиб, баҳра топади. Юнон фанининг араб, умуман, мусулмон дунёси маданияти тараққиётига таъсирини Беруний ўз асарларида қайта ва қайта қайд этади. Беруний юнон олимлари асарларининг арабча таржималаридан ҳам фойдаланган, албатта. Таржимага мурожаат этганида олим буни махсус таъкидлайди. Айрим ҳолларда қилган таржима даражасидан баҳс юритиб, аслига чоғиштиради ва нуқсонларини кўрсатиб ўтади. Юнон олимлари китобларига у дастлабки эътиборли манба, деб қарайди. “Осорул боқия”да юнонистон тарихи, маданияти, илми тўғрисида алоҳида тўхталиб ўтганидек, бошқа китобларида ҳам кенг мурожаат этади. Худди араб шеъриятдан фойдаланганидек, юнон шоирлари асарларидан ҳам илмий факт сифатида фойдаланади. Бу жиҳатдан Беруний улуғ Гомер асарларига алоҳида ҳурмат ва эътиқод билан қараган. Академик И.Карачковский “Гомер ва Ал – Беруний” мақоласида, “Ҳиндистон” китобида келтирилган бир неча характерлари мисолларни “Одиссея” ва “Илиада” дostonларига қиёслаш воситасида, Беруний Гомернинг ўлмас асарларини аслидан ўқиган, деган хулосага келади. Чиндан ҳам, улуғ ватандошимиз “Ҳиндистон” китобида Омирдан деб келтирган мисолларнинг иккитаси

“Илиада” ва биттаси “Одиссея”дандир. Китобда хиндлар тасавуридаги илоҳий мавжудотлар макони етти қават осмон тасвири баён этилгач, далилига ўтилади: «... ва шоир Омир дейди: “Сен осмонни худоларнинг адабий мусаффо маконига айлантирдинг. Уни шамоллар силкитолмайди, ёмғир юволмайди, қорлар махв этолмайди; аммо, унда, агар уни беркитадиган булутлар бўлмаса, ажойиб софлик бор”» (“Ҳиндистон”).

Беруний келтирган иккинчи иқтибос Гомер поемаси тасвирларига яна ҳам яқинроқдир. Ҳиндлар инмон сезгиларини беш унсур – осмон, шамол, олов, сув ва ер билан боғлаб изоҳлар эканлар (осмонни эшитиш ва эшиттириш хусусиятига эга деб тушунганлар). Беруний уларнинг бу таълимотлари фанга тўғри келмаसाда, мазкур қараш юнонларга ҳам мавжудлигини айтиб, фикрининг исботи учун Гомердан қуйидаги мисолни келтиради: “юнонларнинг шоири Омир дейди: “Етти куйнинг эгалари сўзлайдилар ва бир – бирларига чиройли овоз билан жавоб берадилар”. У бунда етти сайёрани назарда тутган” (“Ҳиндистон”, ўша саҳифа). И. Крачковский фикрича, Беруний бунда зикр этган етти сайёрани етти муза деб тушунмоқ керак. Шунда жумла, “илиада”даги қуйидаги мисранинг айнан таржимаси бўлиб чиқади.

Музалар бир – бирларига чиройли овоз билан куйлаб жавоб берар эдилар. (“Илида”, И, 604)

Ал – Берунийнинг Гомердан келтирган учинчи иқтибоси қуйидагича. У хиндлар ва юнонларнинг илоҳиёт ҳақидаги айрим тасавурларини муқояса этаркан, юнонлар ҳам баъзан фалак гумбазларини худоларнинг номи билан белгилаб тилга оладилар, дейди ва ёзади: «... чунки шоир Кратес фалак гумбазини Зевс деб атайди ва Омир ҳам айнан шундай деган: “Чопилган қор парчалари Зевсдан тушгани каби”» (“Ҳиндистон”). Беруний келтирган мазкур жумла “Илиада”да қуйидагича (мазмун):

Қор, Зевсдан, худди кесилган парчалардай
Зич учиб келмоқда. (“Илиада”, XIX, 357)

Академик И. Крачковский маълумотларига қўшимча равишда, шунини айтиш лозимки, Беруний Гомер асарларига бошқа китобларида ҳам мурожаат этган. Олим “Ас - Син” (“Геодезия”) китобида қадимги Миср шаҳарларидан бири Мейиснинг дастлабки номи Фива эканлиги кўрсатиб, уни қуйидагича далиллайди: “Шоир Омир, янги давр кишиси, Миср маданияти куртаклари ҳақида гапириб, Мисрни (яъни Мейисни – Н.К.) ўз шеърларида Фива деб атайди”. Яна Беруний дастлабки асарларидан “Осорул боқия”да шоирнинг туғилган йили, яшаган даврини кўрсатиб, уни атоқли араб шоири Имрул Қайс билан тенглаштиради: “Афротоковус подшоҳлигининг қирқ иккинчи йил бир юз олтмиш еттинчи кунда, арабларнинг Имрул Қайси сингари илғор юнон шоири Омирус туғилган”.

Аллома, асарларида яна бошқа юнон шоирлари (жумладан, Карс номли шоир) ҳам тилга олинади, уларнинг шеърларидан намуналар келтирилади. “Ҳиндистон” асаридаги шеърини вазн тилшунасига бағишланган бобда, ҳатто, юнон шеърятининг баъзи жиҳатлари очиқ берилади: “Юнонларнинг китобларидан тушунишимга кўра, улар шеър оёқларини белгилашда хиндлар йўлидан борганлар. Жолинус ўзининг “Қатожанус” китобида шундай дейди: “Менекратус юзага чиқарган турли ширлар воситасида тайёрланган дорини Демократус вазнга тушурилган уч мисрали шеърда тавсиф этган”. Маълум бўладики, Берунийгача ҳам юнон олимлари шеърятдан илмий хулосаларни баён этишда фойдаланганлар. Бу усул, Беруний қайд этганидек, юнонлардагина эмас, хиндлар, араблар, суғдлар ва хоразмликларда ҳам кенг қўлланилган. Шеърини шакл билимни осон ўрнатдириш, хотирада узоқ сақланишига имкон туғдирган. Кўчманчи араблар, астрономияни авлоддан – авлодга етказиб келганлар. Айтиш керакки, ҳатто, XX аср бошларида бизда ҳам тил ва тилшунослик, адабиётшунослик, астрономияга оид тушунчаларни баён этувчи шеърини китоблар яратилиб, улар болаларни ўқитишга мўлжалланган эди.

Алқисса, юқоридаги мисолни Беруний юнонларнинг илмни баён этишдаги шеър имкониятидан фойдаланишларини кўрсатиш учунгина келтирган эмас. Бундан мақсад юнон шеърятини тузилишининг хинд шеърятига яқинлигини кўрсатишдир. Демак, Беруний Гомер асарларинигина эмас, балки бугун юнон шеърятини яхши билган, ўзига

хос хусусиятларини чуқур тушунган, бошқа халқлар шеърляти билан ўхшашликларини очган.

Абу Райхон Берунийнинг адабиёт соҳасидаги чуқур билими, шеърни тадқиқ этиш усули, диди эстетик қарашлари унинг Абул Қосим Амидий билан қилган мунозарасида янада ёрқинроқ номоён бўлган. Абу Қосим Амидий Беруний замонида яшаган атоқли адабиётшунос эди. У ўзининг “Ал – Муваззана” асарида Абу Таммом ва Ал – Беруний шеърларни қиёслаб ўрганар экан гарчи шоирларнинг ҳар иккаласини ҳам бадиий тасвирларни мураккаблаштиришда айибласа – да лекин, кўпроқ Абу Таммомни танқид қилади. Ҳатто, баъзан уни ноҳақ камситиб, шеърларини нотўғри изоҳлайди. Беруний Абулқосим Амидий китобидан “Ал – жавоҳир” мазмунига алоқадор қисмини келтириб, танқидчининг хато фикрларини илмий кузатишлар асосида рад этади. Абу Таммомни химоя қилади.

Абу Райхон Беруний адабиётдан илмий манба сифатида фойдаланганидек, унинг (адабиётнинг) борлиқни ақс эттиришдаги ўзига хослигини таъкидлаши бизни қуйдагича хулосалар чиқаришга ундайди. Аввало, олим фанни ҳам, адабиётни ҳам борлиқнинг инсон томонидан ўзлаштирилиши, табиат ва жамият хоссалари, қонун – қоидаларининг тафаккурда шаклланган кўринишлари деб тушунади. Шунинг учун, у фан билан бадиий ижод орасида яқинлик кўради. Адабиёт далилларини илмий далил сифатида қабул қилиб, муҳокама ва мунозара объектига айлантиради. Айни пайтда, у борлиқнинг инсон онгидаги инъикоси бўлмиш бу икки соҳа ўртасида катта фарқ ҳам мавжудлигини қайта – қайта уқтиради. Бунда олим шундай хулосага келадики, адабиёт, жумладан, шеърятнинг фандан асосий фарқи унинг (шеърятнинг) инсон руҳини, яна ҳам аниқроғи, борлиқнинг инсон онгига таъсирини ва шундан келиб чиқадиган ҳолатларни тасвирлашидир. Бу фикр, фан борлиқни формулалар, силлогизм ва илмий муҳокамалар орқали тушунтирганидек, бадиий адабиёт образлар орқали тушунтиради, деган таърифга анча яқиндир. Олимлар ашё ва ҳодисалар хусусиятларини бевосита баён этсалар, тушунтирсалар, шоирлар унинг киши руҳига кўргазган таъсирига қараб ёзадилар, ўз қабилаларининг тушунчаларини ифодалайдилар, деганда Ал – Беруний айни шу маънони кўзда тутган бўлса, ажаб эмас.

Берунийнинг адабий далилга объектив ёндашиши, шеърларни аниқ ва ҳаққоний баҳолашини “Ҳиндистон”, “Осорул боқия” сингари бошқа асарларида келтирилган мисоллардан ҳам билса бўлади. Абу Райхон Беруний ўз асарларида Ҳамза Исфаконий, Халил ибн Аҳмад (аруз вази асосчиси), Ал – Мўтазз (илми бадеъ асосчиси), Ибн Дурайд, Абул Хайр ибн Ҳасан, Абу Мансур Саолибий, усмон ибн Жинний, Яхё Нухфий сингари ўнлаб адабиётшунос олимлар асарларидан фойдаланган, улар қарашларини танқидий ўрганган.

Аммо буюк олимнинг филология, айниқса адабиётшунослик соҳасидаги хизматлари то хануз етарли даражада ўрганилмаган. Ваҳоланки, Беруний истеъдодли шоиргина эмас (у араб тилида шеърлар ёзган) балки шеърятини нозик тушинадиган, уни таҳлил ва тадқиқ этувчи олим сифатида ҳам ўз даврида ном қозонган. Ёқут ҳамавий (XII аср) шеър битиш билан шуғулланган машҳур табиатшунос олимлари ичидан “Муъжамул удабо” (“Адиблар тўплами”) тазкирасига Абу Райхон Берунийнинг танлаб киритар экан, унинг араб шеършунослигидаги хизматларини алоҳида таъкидлайди. Шарқшунос олимларимиз У. Каримов, А. Қаюмов, А. Ирисов Беруний меросининг ана шу жиҳатига бағишланган айрим мақолаларини эълон эттирдилар. Бироқ бу мақолаларни қилинажак катта ишларнинг бошланиши, деб қараш керак. Чунки Берунийнинг тил, луғат, адабиёт ва айниқса, шеърятшунослиқдаги қарашлари йирик, умумлаштирувчи илмий – тадқиқотни талаб қилади. Тўғри, алломанинг араб шоири Абу Таммом ижодига бағишлаган икки рисоласи (“Абу Таммом ашъорига шарҳ” ҳамда “Абу Таммом ижодида алиф билан тугалланадиган кофияли шеърлар”), умуман, шеърят таҳлилига оид яна икки китоби (“Эътиборли кишилар шеърятдаги фикрларни тушунтириш китоби”, “Танланган шеърлар ва асарлар”), шунингдек, форсчадан араб тилига ўгирган таржималари “Қосимус сурур ва Айнулҳаёт”, “Хурмуздёр ва Мехрёр”, “Додмоҳ ва Киромидухт”, “Вомиқ ва

Узро”, “Бомийнинг икки санами”, “Нилуфар” қиссаси ҳамда “Дабиистий билан Борбахокор хикояси” ҳали топилганича йўқ. Бироқ ана шу рўйхатнинг ўзи ҳам (бунинг устига олимнинг ўз ашъорини ҳам қўшсак) Беруний бадий ижод билан анча кенг шуғулланганлиги, адабиёт масалалари уни доимо қизиқтириб турганлигини кўрсатади. Олимнинг асосий филологик асарлари бизгача етиб келмаганлигидан биз унинг текшириш методи, кузатишлари ва хулосаларидан беҳабар бўлсак ҳам, бизгача етиб келган меросиёқ алломанинг зукко адабиётшунос ҳам тилшунос эканлигидан далолат беради. Беруний “Осорул боқия”, “Сайдона”, “Ал – жавоҳир” китобларида ўнлаб араб шоирлари билан мисоллар келтиради. “Сайдона”, “Ал - жавоҳир” асарларида икки мингдан зиёд сўз ва терминлар устида тўхталиб, уларнинг этимологияси ўрганилган, қиёсланган, таржима қилинган. Берунийнинг тил соҳасидаги кузатишлари, поетикага оид фикрлари жуда қизиқарли ва биз учун ҳам қимматлидир.

Бадий таржима Абу Райҳон Беруний ижодий фаолиятида асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Араб, форс, сугъдий, хоразмий, сурёний, яҳудий, хинд ва юнон тилларини яхши билган олим кенг кўламда таржимачилик билан ҳам шуғулланган. Зотан, унинг мавқеи, ўзини бағишлаган соҳаси ҳам шунини тақозо этарди.

Аллома яшаган даврда таржимачилик жуда авж олган бўлиб, қадимги юнон, рим ва эрон халқлари фан – маданият ёдгорликлари араб тилига кўплаб таржима этиларди.

Араб халифалиги жуда кенг территорияда империяни вужудга келтиргач, фан ва маданиятни ривожлантиришга аҳамият беради. Араблар Ўрта Осиё, Эрон ва бошқа мамлакатлардан ўзлаштирилган илму фан ёдгорликлари билан чекланмасдан, юнон ҳамда рим маданиятини ўрганишга астойдил киришдилар. Бу борада Биринчи навбатда, таржимадан кенг фойдаланилади. Бағдод ва Куфа шаҳарларида давлат назорати остида мунтазам режа билан иш олиб борадиган таржимонлар бўлган эҳтиёжни қондириш мақсадида, халифаликнинг бошқа шаҳарларидан ва чет эллардан махсус истеъдод соҳиблари таклиф этилди. Натижада, араблар ўзларигача турфа тилларда яратилган илму фаннинг турли соҳаларига оид жуда кўп нодир китобларга эга бўлдилар. Ана шу таржималар орасида адабий асарлар ҳам йўқ эмас эди.

Абу Райҳон Беруний фан асосларини эгаллашда мазкур таржималардан фойдаланиш билан бирга, ўзи ҳам турли тиллардан таржималар қилган. Шубҳали, ишончсиз таржималардан воз кечиб, асл манбалар устида иш олиб борган.

Беруний турли фанларга оид китоблар билан бирга, юқорида келтирганимиздек, “Вомику Узро”, “Қосимус сурур ва Айнулҳаёт”, “Хурмуздёр ва Мехрёб”, “Бомийнинг икки санами”, “Додмоҳ ва Киромидухт”, “Нилуфар” сингари қиссаю дostonларни ҳам форс тилидан таржима қилганки, олим уларни ўз асарлари қатори “Фехраст” (ёзган асарлари рўйхати)да “қизиқарли ва кўнгилоҷар” хикоялар сифатида алоҳида қайд этган.

Беруний таржимачиликдаги энг маҳсулдор даври, унинг Ҳиндистонда яшаган пайтига тўғри келади. У бу ерда таржимадан икки томонлама фойдаланган. Биринчидан, хинд китобларини арабчага ўгириб, хинд халқини ислом дунёси билан таништира, иккинчидан хиндлар ҳали қўлга киритолмаган китобларни юнон ва араб тилларидан санскритга қайтариб, хинд фани ривожига ҳисса қўшган. Аллома бу ерда ўзидан олдин таржима бўлган асарларни танқидий ўрганиб, камчиликларини кўрсатади. Чунончи, “Ҳиндистон” китобини кўздан кечирар эканмиз, унинг бир неча жойларида: “Шу фаслда таржимачи баъзи сўзларни қоригириб юборган” қабалидаги кўплаб танқидий фикрларни учратамиз. Бу жиҳатдан олимнинг машҳур хинд эртақлари “Калила ва Димна” таржимаси тўғрисидаги фикрлари диққатга лойиқдир: “Ўзимча”, “Калила ва Димна” номи билан машҳур “Панчатантра” деган орзуим бор. Чунки у китоб, Абдулло ибн ал – Муқаффа каби, ўзгартириб юбормасликларига инониб бўлмайдиган бир гуруҳ кишилар тили билан хиндчадан форсчага, сўнгра форсчадан арабчага таржима қилиниб келинди. Абдулло ибн ал – Муқаффа “Калила” китобига ўзидан Барзовайх бобини қўшди. Бундан мақсади, динга эътиқоди кучсиз кишиларни шак – шубҳада қолдириш, уларни маннония мазҳабига чақирётганларга зарба бериш эди. Ортиқча боб қўшиб ишончсиз бўлган киши, таржимада ҳам ортиқча ишончсизликдан четда қолмайди”.

Ал – Муқаффа IX асрда яшаган етук олим ва таржимонлар. Аслида эронлик бўлган бу киши қадимий форс маданиятининг ашаддий тарғиботчиси эди. У шунинг учун ҳам халифа томонидан қатл этилган. Ал – Муқаффа “Калила ва Димна”дан ташқари, яна бир канча бадий – тарихий китобларни форсчадан араб тилига ўгирган. “Калила ва Димна”ни таржима қилишда сосоний шоҳларининг илму фанга, ҳикматга бўлган мойилликларини, уларнинг давлат тузишдаги маданиятларини араб дунёсига кенг ёйишни мақсад қилиб қўйган. Худди шу мақсадда асарга Барзоъй (Барзовайх) тўғрисидаги бобни киритган.

Гап шундаки, Нўширавоннинг махсус фармони билан Ҳиндистонга борган донишманд ҳақим Барзоъй “Панчатантра” китобини кўчириб келиб, паҳлавий тилига таржима қилган. Абдулло ал – Муқаффа Барзоъй ҳақидаги ана шу ҳикоятни китобга алоҳида бир боб тарзида қўшишдан ташқари, асарнинг бошқа жойларини ҳам ўзгартирган. “Калила ва Димна” худди ана шу арабча нусхасидан дунёга тарқалган. Абу Райҳон Берунийнинг жаҳон тиллари, улар орасидаги фарқлар, луғат, сўз ва иборалар этимологиясига оид мулоҳазалари ҳам таржима ҳақидаги фикрларига ҳамоҳанг бўлиб уларни тўлдирди. Чунончи, тилларни бир – бири билан солиштирар экан, аллома икки тил орасидаги фарққина эмас, балки бир тилдаги шевалар ҳам таржимада катта қийинчиликлар туғдиришини, бу фарқларни аниқ билмаган таржимон, албатта, хатога йўл қўйишни таъкидлайди.

Кузатишларимиз кўрсатадики, Юнонистон, Эрон, Ўрта Осиё, ҳинд ва араб маданияти ютуқларини жамлаб, бу улкан ақлий ҳосилани паҳлавоний қудрат ила янгидан юқори босқичга кўтариб синтезлаштирган, ажойиб кашфиётлари билан уни бекиёс даражада бойитган Абу Райҳон Беруний адабий мероси, бадий – эстетик қарашларида ҳам ана шу жаҳоний омухталик, кенг қамровли серкирралик зухур этгандир. X – XII асрлар адабий ҳаёти кўзгуси эрмиш ушбу бадий – назарий мерос туркий адабиётлар, араб ҳамда форс – тожик адабиётлари тарихига бирдай тааллуқлидир. Шунга кўра, биз улуг ватандошимиз ижоди ҳамда илмий фаолиятини шунчаки ўрганиш нуктаи назаридангина эмас, балки ўзбек ватандошимиз ижоди ҳамда илмий фаолиятини шунчаки ўрганиш нуктаи назаридангина эмас, балки ўзбек адабиёти ва адабиётшунослиги тарихи нуктаи назаридан ҳам тадқиқ этишимиз лозимдирки, аллома қарашлари қиёсий адабиётшунослик, адабий алоқа тарихини ёритишда ғоят муҳимдир.

Назорат учун саволлар:

1. Абу Райҳон Берунийнинг шарқ тилшунослигига оид қандай асарлари бор?
2. Абу Райҳон Берунийнинг шоирлик фаолияти ва ижоди ҳақида нималарни биласиз?
3. Абу Райҳон Берунийнинг жаҳон шарқшунослигида туганган ўрни қандай?
4. Беруний таржимашунослиқда қандай ишларни амалга оширган?

Адабиётлар:

- Фозилов Э. Шарқнинг машхур филологлари. Т., 1971.
- Хайруллайев М. Абу Наср Форобий. Т., 1961.
- Ўринбойев Б. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Самарқанд, 1999.
- Нурмонов А. ЎзбАраб тилшунослигининг ривожда ўрта осиелик тилшуносларнинг хизмати

ГЛОССАРИЙ

АГГЛЮТИНАТИВ ТИЛЛАР. Сўз ясалиши ва шакл ясалиши агглютинатив йўли билан бўладиган тиллар. Мас., туркий тиллар, фин-угор тиллари.

АГГЛЮТИНАТСИЯ (лот. Agglutinarə - ёпишгирмоқ). 1. Сўз ясалиш ёки шакл ясалиш асоси ўзгармаган ҳолда янги сўз ёки сўз шакли ҳосил бўлиши). Бунда ҳар бир аффикс маълум бир маъно, вазифа билан қатнашади. Мас. Туркий тилларда жумладан, ўзбек тилида ясама сўзлар ва сўз шакллари асосига маълум изчиллик билан аффикслар қўшиш орқали ҳосил қилинади ва бу аффиксларнинг ҳар бири ўз маъноси билан қатнашади: тер-им-чи-лар-имиз-га.

АДАБИЙ МЕЪЁР. Тил бирликларининг адабий тил қоида-талабларига мос ҳолда, намунавий тарзда қўлланилиши, тилнинг адабийлигини таъминловчи воситаларни белгиловчи меъёр.

АДАБИЙ ТИЛ. Умумхалқ тилининг ишланган, сайқал берилган, маълум меъёрга солинган, халқнинг турли маданий эҳтиёжларига хизмат қилувчи шакл. Адабий тилининг икки шакли бор: 1) ёзма шакли, 2) оғзаки шакли.

АКАДЕМИК ГРАММАТИКА. Мамлакатнинг асосий илмий ташкилоти – Фанлар академияси томонидан нашрга тайёрланган илмий грамматика. Мас, “Фан” нашриёти томонидан 1975-1976 йилларда нашр этилган икки жилдлик “Ўзбек тили грамматикаси”.

АКСЕНТ (лот. accentus - урғу). Бошқа тилда сўзлаганда, товушларни ўша тилдагидан бошқача ҳолда, ўз тил товушлари каби талаффуз этиш: ўзбекча аксент билан гапирмоқ..

АЛИФБО. Ёзув шакллариининг (харф ва белгиларнинг) мажмуи, маълум тартибда жойлашган ҳолати: ўзбек алифбоси.

АЛФАВИТ (юнон алифбосидаги биринчи иккинчи харфнинг номи (аипха ва бета) дан) – қ. **АЛИФБО**

АМАЛИЙ ТИЛШУНОСЛИК. Тилшуносликнинг лингвистик масалаларни (мас. Машина таржимаси) ҳал этишни ҳисобга олган ҳолда амалий йўл билан ўрганувчи соҳалар (экспериментал фонетика, лексикография, лингвостатистика каби).

АМОРФ ТИЛЛАР (юн. Amorphos – шаклсиз, шаклга эга бўлмаган). Аффиксларга эга бўлмаган, сўзлар орасидаги грамматик алоқалар битишув йўли билан ёки ёрдамчи сўзлар воситасида ифодаланадиган тиллар. Мас., хитой тили.

АНАЛИТИК ТИЛЛАР (юн. Analytikos – ёйиқ, ёйилган). Грамматик маънолар (гапда сўзларнинг ўзаро муносабати) сўз шакллари (шакл ясовчи қўшимчалар) воситасида эмас, балки ёрдамчи сўзлар, сўз тартиби, оханг ёрдамида ифодаланадиган тиллар. Мас. Инглиз. Франсуз, испан тиллари аналитик тиллар гуруҳига киради. Қиёс. **Синтетик тиллар.**

АНОМАЛИЯ (юн. anomalía –меъёрдан четлашиш; нотўғрилик). Умумий стандарт типга мувофиқ келмайдиган, меъёрдан четлашадиган шакл, тузилма ва б.

АНТИК ГРАММАТИКА. Антик филологлар томонидан қадимги тиллар асосида яратилган, лекин умумийликка эга бўлмаган грамматик қонуниятларни очиб берадиган грамматика деб тасаввур қилинувчи грамматика.

АНТОНИМИЯ. Тил бирликларининг семантик жиҳатдан ўзаро зид, қарама – қарши бўлиш ҳодисаси: Лексик антонимия. Аффиксал антонимия. Синтактик антонимия. Қ. **Антонимлар.**

АНТОНИМЛАР (юн. анти –қарши, зид; ойма - ном). ўзаро зид, қарама – қарши маъноли тил бирликлари: катта-кичик, баланд-паст, узоқ-яқин, яхши-ёмон (лексик антонимлар); -ли –сиз; кумли-кумсиз (антоним аффикслар); эсига келмоқ – ёдидан кўтарилмоқ, кўнгли очиқ – кўнгли қора (фразеологик антонимлар) ва б.

АНТРОПОЛОГИК ЛИНГВИСТИКА (юн. anthropos – одам; логос - таълимот). Тилшуносликнинг ўз ёзувига эга бўлмаган тилларни ўрганувчи бўлими.

АНТРОПОНИМ (юн. antropos – одам, онума - ном). кишининг атоқли оти, исм.

АНТРОПОНИМИКА. Лексикалогиянинг (ономастиканинг) киши номларини ўрганувчи бўлими.

АНЪАНАВИЙ ТИЛШУНОСЛИК. Тилшуносликдаги фақат тил қисмлари ва тузилишининг ички муносабатларини, боғлиқликларини ёритиш билан бирга тил ва тафаккурнинг ўзаро муносабати, тилнинг жамият билан, шу тилда сўзлашувчи жамоа билан алоқаси каби масалаларни ўрганишни ҳам ўз олдига мақсад қилиб қўйган йўналишлар. Бу йўналишларга структурализм ўзини қарама-қарши қўяди. Қ.
Структурализм.

АРГО (фрас. Argot - жоргон). Ясама тил. Бирор ижтимоий гуруҳ, тоифанинг (масалан, талабалар, спортчилар, ўғрилар в.б.) ўзига хос, бошқалар тушунмайдиган луғавий бирликлардан иборат тил ясама тили. Мас., колхоз – чиптасиз йўловчилар (хайдовчилар тилида).

АРЕАЛ (лот. arēalis\ arēa – майдон, макон). Фонетика, лексик, грамматик ходисаларнинг тарқалиш доираси. Қ. **Изоглосса, Лингвистик география.**

АРЕАЛ ЛИНГВИСТИКА. 1. Тилшуносликнинг лингвистик ареалларни ўрганиш билан шуғулланувчи соҳаси.

2. Тилшуносликда лингвистик ареалларни ўрганишга алоҳида эътибор берувчи йўналиш.

АРТИКУЛЯТСИЯ (лот. articulatio/ articularē – аниқ-равшан айтмоқ). Нутқ аъзоларининг товуш ҳосил қилишдаги ҳаракат-фаолияти ва ҳолати. Товушларнинг ҳосил бўлишида нутқ аъзоларининг иштироки, ҳолати нутқни назаридан артикулятсияда икки нарса фарқланади: 1) артикулятсия ўрни (қ), 2) артикулятсия усули (қ). Жараён сифатида артикулятсиянинг уч фазаси фарқланади: 1) приступ (қ), 2) видержка (қ), 3) отступ (қ).

БАДИЙ УСЛУБ. Функционал услубнинг турларидан бўлиб, у тилнинг каммуникатив ва эстетик вазибаларнинг бирлиги билан, бошқа услубларга хос унсурлардан кенг фойдаланиши, экспрессив ва тасвирий воситаларнинг кенг қўлланиши ва ш.к. белгилари билан ажралиб туради. Қ. **Услуб.**

БИЛИНГВИЗМ (лот. bi/ bis – икки марта + lingua - тил) – айн. Икки тиллилик.

БИР ТИЛ ЛУҒАТИ. Сўзлиги ва унга бериладиган таъриф тавсифлар бир тил (ўз тил) материалдан бўлинадиган луғат. Бундай луғатлар **бир неча турга эга.** Мас. *Изоҳли луғат* (қ), *имло луғати* (қ), *синонимлар луғати* (қ) ва ҳ. Қиёс. **Икки тилли луғат.**

БОБО ТИЛ. Генетик жиҳатдан ўзаро боғлиқ тилларнинг келиб чиқиши ва тараққий этиш манбаи тикланадиган мавҳум лингвистик модел.

ВОСИТА ТИЛ. Миллатлар, элатлар орасида алоқа воситаси бўлиб хизмат қиладиган тил.

ВУЛГАРИЗМЛАР (лот. vulgaris – оддий, содда) – қ. **Дағал сўз, Дағал ибора.**

ГАЛЛИСИЗМ (лот. gallicus). Француз тилидан ўзлашган, лекин ёт элемент экани сезилиб турадиган сўз ёки ибора: мерси, пардон каби. Қ. **Варваризм.**

GERМАНИЗМ (лот. germanus - герман). Герман тилларидан ўзлашган, лекин ёд унсурлар экани сезилиб турадиган сўз ёки иборалар: денди, мисс ва б.

ГЛОССАРИЙ. Бирор асар, айниқса қадимги асарлардаги эскирган ва кам қўлландиган, тушуниши қийин бўлган сўзлар изоҳландиган луғат.

ГЛОТТОГОНИК ЖАРАЁН. Тилнинг пайдо бўлиш ва тараққиёт жараёни.

ГРАММАТИКА (юн. grammatikē – ҳарф ўқиш ва ёзиш санъати). 1. тилшуносликнинг сўз шакллари (шакл ясалиши), сўз бирикмаларининг турлари, гап турлари (тилнинг грамматик қурилиши) ҳақидаги бўлими. Ўрганиш манбаи, материали ва вазифаси нутқни назаридан грамматиканинг бир неча тури фарқланади: 1) тарихий грамматика (қ); 2) тавсирий грамматика (қ); 3) формал грамматика (қ). Ўзаро қардош ёки қардош бўлмаган тиллар грамматик қурилишни солиштириб ўрганишига кўра грамматиканинг икки тури фарқланади: 1) чоғишгирма грамматика (қ); 2) қиёсий грамматика (қ).

ГРАФЕМА (юн. graphē – шакл, сурат). Ёзув бирлиги. Бундай бирлик сўздаги, гапдаги ўрнига кўра, услуб ва ҳ.га қараб, катта ва кичик шаклига (**А, а**), қора ва курсив

шаклига (а, а) эга ва ҳ. Графема бир товушнинг ҳам, икки ёнма-ён товушнинг ҳам ифодаси бўлиши мумкин. Мас. ё (й + о), е (й + э), ю (й + у), я (й + а) графемалари.

ГРАФИКА (юн. graphikэ - ёзма). 1. нутқ товушларини ёзиб ифодалаш воситаларининг муайян тизими: рус графикаси, араб графикаси.

ГРЕСИЗМ. Грек (юнон) тилидан ўзлашган, лекин ёт унсур экани сезилиб турадиган бирликлар (сўз, ибора ва б.). Қ. **Варвазризм.**

ДЕСКРИПТИВ ЛИНГВИСТИКА (ингл. Descriptivэ - тасвирий). Ҳозирги тилшуносликда америка структурализми деб номланувчи йўналиш. Бу йўналиш тил тузилиши шаклий унсурларини дистрибутив метод асосида ўрганади. Қ. **Структурализм. Дистрибутив метод.**

ДИАКРИТИК БЕЛГИ (юн. diakritikos - фарқловчи). Ҳарфга қўшимча равишда бириктирилиб, бошқача товушни кўрсатувчи ҳарф ҳосил қилишда қатнашадиган белги. Мас. ё ҳарфидаги икки нукта, қ ҳарфидаги остки белги ва б.

ДИАЛЕКТ (юн. dialэktos – шева, лаҳжа). Умумхалқ тилининг сон жиҳатдан кам бўлган, бироқ худудий, касб-ҳунар ва б. жиҳатдан умумийликка эга бўлган кишилар томонидан қўлланадиган кўриниши. Қ. **Касб-ҳунар лексикаси. Сотсиал диалект, Маҳаллий (худудий) диалект.** Қиёс. **Лаҳжа, Шева.**

ДИАЛЕКТАЛ ЛУҒАТ. Тилнинг диалектал ва шеваларига хос фонетик ёки маъно жиҳатдан адабий тилдагина фарқ қиладиган сўзларни қайд этадиган луғат (мас. “Ўзбек халқ шевалари луғати”. “Фан” нашриёти, Тошкент, 1971).

ДИАЛЕКТИЗМЛАР. Бирор диалектга хос бўлган тил birlikлари. Диалектизм сўз, ибора ёки бошқа birlikлар бўлиши мумкин. Мас. жаман (ёмон), чоч (соч) – фонетик диалектизм; патинжон (памидор), болиш (ёстик) – лексик диалектизмлар; кўчага кўрдим (кўчада кўрдим) – грамматик диалектизм ва ҳ.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ (юн. dialэktos – шева, лаҳжа + логос – тушунча, таълимот). Тилшуносликнинг диалект, лаҳжа ва шеваларни ўрганувчи бўлими.

ДИАХРОНИЯ (юн. dia – орқали + chronos – вақт). Айрим тил hodисаларининг, уахлитлигича тил тизимининг тарихий изчил ривожланиш босқичлари лингвистик о‘рғаниш манбаи сифатида. Қиёс. **Синхрониуа.**

ДИСТРИБУТИВ МЕТОД. Структурал лингвистикада тил унсурларини муайян тилга хос қону-қоидалар асосида бо‘лиш методи.

ДОМИНАНТА (лот. dominans, dominantis - hoким). Синонимик қатордаги бoш со‘з: бу со‘з синонимик қатордаги со‘злар учун умумий бо‘лган денотатив ма‘нони ифодалайди. Мас. *уиз – бет – афт – bashapa – чeһpa – жамол – дийдор – ораз – узоқ – рухсор* синонимик қаторида *уиз* со‘зи доминанта hisобланади.

ДУБЛЕТЛА (фран. Doublet / doublэ - иккили). Бир хил (тенг) семантик таркибга эга бо‘лган тил birlikлари. Мас. *тилчи – тилшунос, адаб – одоб, арзийдиган – арзирли* ва б. Қ. **Абсолют синонимлар, вариант.**

ЁЗУВ. 1. Нутқни қоғозда (ёки бошқа нарсада) акс еттириш учун хизмат қиладиган ҳарфий график шакллар тизими, шу тизимга асосланувчи алоқа воситаси

ЁРДАМЧИ СО‘ЗЛАР. Мустақил ҳолда гап бо‘лаги вазифасида кела олмайдиган, турлича ёрдамчи ма‘но ва вазифаларда қўлланадиган со‘злар. О‘збек тилида ёрдамчи со‘злар ма‘но ва вазифасига ко‘ра уч турга бо‘линади: 1) ко‘макчи (қ.); 2) бог‘ловчи (қ.); 3) уқлама (қ.).

ЁРДАМЧИ ФЕ‘ЛЛАР. Ёрдамчи вазифасида қўлланиб, қо‘shма фе‘л ҳосил қилиш, фе‘лнинг аналитик шаклини уacash учун хизмат қилувчи, шунигдек бог‘лама вазифасини бажарувчи фе‘ллар. Улар о‘з вазифасига ко‘ра уч турга бо‘линади: 1) қо‘shма фе‘л ҳосил қилувчи ёрдамчи фе‘ллар : *қил, айла, эт, бо‘л, қабул қилмоқ, рухсат этмоқ* каби; 2) фе‘лнинг аналитик шаклини ҳосил қилувчи ёрдамчи фе‘ллар (булар одатда ко‘макчи фе‘ллар деб урғилади): *бoшлa, чиқ, уибop* ва б.: *кeлa бoшлaди, o‘қиб чиқдим, co‘рaб кo‘р, йиқитиб уибopди* каби; 3) бог‘лама вазифасини бажарувчи ко‘макчи фе‘ллар. Мас., *бо‘л: инжинер бо‘лмоқ.*

ЖАРГОН (фран. жаргон). Бирор гуруҳ вакилларининг, о‘з нутқи билан ко‘пчиликдан ажралиб туриш мақсадида, о‘зича мазмун бериб ишлатадиган со‘з ва иборалари. Мас., *новча* (ароқ), *қизил* (вино) – ичувчилар нутқиغا хос; *тоғ‘амнинг о‘ғ‘ли* (милиционер, инспектор) – шофёрлар нутқида.

ЖОНЛИ ТИЛ. 1. Бирор халқнинг алоқа қуроли сифатида хизмат қилиб турган тили. *Зид. О‘лик тил.*

ИБОРА. 1. *айн.* **Фразеологик бирлик.**

2. О‘зига хос услубий, диалектал ва б. хусуси уатга эга бо‘лган со‘з, со‘збирикмаси ва ш.к.нинг умумий номи: *Болаларга хос ибора. Образли ибора* каби.

ИДЕОГРАММА. Идеографик ёзувда со‘з англатадиган тушунчани ифодалаш учун қо‘лланадиган шартли белги — символ.

ИДЕОГРАФИК ЁЗУВ. Идиограммалар асосида ёзув. *Қ.* Идеограмма

ИДЕОМА (*ун.* Идиома — о‘зига хос ифода, ибора) — *айн.* **Фразеологик чатишма.**

ИДИОМАТИКА. 1. Бирор тилнинг идиомалари мажмуи; 2. Тилшуносликнинг идиомаларни ўрганувчи бўлими; иборашунослик.

ИЕРОГЛИФЛИК ЁЗУВ – айн. Идеографик ёзув.

ИЕРОГЛИФЛАР (*ун.* hieroglīphoi - муқаддас ёзувлар). Бутун бир сўз, бўғи ёки товушни ифодалаш учун хизмат қиладиган график ифодалар.

ИЖТИМОЙ ДИАЛЕКТ. Муайян ижтимоий гуруҳ кишилари фойдалнадиган диалект.

ИЗОНЛИ ЛУҒАТ. Луғавий бирликнинг маъноси (маънолари) кенг изоҳланадиган, грамматик, услубий ва б. белгилари ҳам қайд этиладиган луғат. Мас. 1980 йилда нашр этилган икки жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати».

ИККИ ТИЛЛИЛИК. Икки тилда бемалол фикрлаша олиш; икки тилни бир хилда эгаллаганлик; зуллисонайнлик.

ИККИ ТИЛЛИ ЛУҒАТ. Бир тилнинг луғавий бирликлари бошқа тилга таржима қилиб бериладиган луғат. *Қ.* **Таржима луғат. Қиёс. Бир тилли луғат.**

ИЛМИЙ ГРАММАТИКА. Назарий фикр-ғоуаларнинг сўнгги утуқларига мувофик қаратиладиган грамматика. *Қ.* **Грамматика.**

ИЛМИЙ УСЛУБ. Функционал услубнинг бу тури терминологик ва мавҳум лексиканинг, мураккаб синтактик тузилмаларининг қўлланиши, сўзларнинг асосан конкрет, тўғри маънода қўлланиши, махсус ибораларга эгалиги ва ш.к билан ажралиб туради. Илмий услуб ўз ичиди қуйидаги майда услубларга бўлинади: **илмий техник услуб, илмий иш услуб, илмий-оммабоп услуб, илмий-публистик услуб.**

ИМЛО. Сўз ва унинг маъноли қисмларини ёзиш (қўшиб ёзиш, ажратиб ёзиш, чизикча билан ёзиш), бош ва кичик ҳарфларни ишлатиш, шунингдек, бўғин кўчириш қоидалари тизими. Сўз ва унинг маъноли қисмларининг ёзилиши бир неча принцип асосида қоидалаштирилади. *Қ.* **Имлониинг морфологик принципи. Имлониинг фонематик принципи. Имлониинг фонетик принципи. Имлониинг анъанавий принципи.**

ИМЛО ЛУҒАТИ. (орфографик луг‘ат). Сўзларнинг мавжуд имло қоидаларига биноан тўғри ёзилишини қайд этувчи луғат. Мас., мактаб ўқувчилари учун мўлжаллаб тузилган «Имло луғати» («Ўқитувчи» нашриёти, 1964); С. Иброҳимов, Э. Бегматов ва А. Аҳмедовлар тузган «Ўзбек тилининг имло луғати» («Фан» нашриёти, 1976).

ИНТЕГРАТСИҲА. (*лот.* integratio – бутунлашиш, бирлашиш). Тиллар шунингдек, диалектларнинг ўзаро ноўхшашликлари йўқола бориб, бир умумий тилга бирлашиши. *Қиёс. Дифференциация.*

ИНТЕРЛИНГИВИСТИКА. Тилшуносликнинг халқаро алоқалашув воситалари сифатида турли ёрдамчи тилларни яратиш ва улардан фойдаланиш жараёнини ўрганувчи бўлими.

КАЛЛИГРАФИЯ. (*ун.* kalligraphia — чиройли дасхат) — *қ.* **Нуснихат.**

КОМПАРАТВИСТИКА (*лот.comparativis* — қиёсий) — қ. **Қиёсий-тарихий тилшунослик.**

КОНТЕКСТ (*лот.contextus* — яқин алоқа, бирикиш, қўшилиш) — қ. **Нутқий матн**
КРИПТОГРАФИЯ (*юн.kryptos* — махфий, яширин — грапхо — ёзаман). Махфий хат турларидан бири (шифр қўллашга асосланган ёзув тури).

КРИПТОЛОГИЯ. Махфий тиллар, уларни тузиш қонуниятларини, ўқиб тушунтириб бериш усулларини ўрганувчи фан.

ЛАТИНИЗМ. (*лот.latinus* — лотинча). 1. Лотин тилидан ўзлашган, лекин ёт экани сезилиб турадиган сўз ёки ибора. 2. Умуман лотин тилидан ўзлашган сўз ёки ибора.

ЛАХЖА. Маҳаллий диалектнинг бир неча шевадан иборат гуруҳи. *Қиёс. Шева.*

ЛЕКСИКОГРАФИЯ. (*юн. lexikos* — луғат грапхо — ёзаман). қ. **Луғатшунослик. Луғатчилик.**

ЛЕКСИКОЛОГИЯ. (*юн., lexikos* — луғатга оид, луғат ҳақидаги, логос таълимот). Тилшуносликнинг тилнинг луғат таркибини ўрганувчи бўлими. Ўрганиш объекти, васифаси нуктаи назаридан лексикология уч турга бўлиниди: 1) тарихий лексикология (қ); 2) тасвирий лексикология (қ); 3) қиёсий лексикология (қ);

ЛИНГВИСТИКА. (*фран.linguistique* < *лот. лингуа* — тил) — *айн.* Тилшунослик.

ЛИНГВИСТИК ЛУҒАТ. Луғавий бирликларнинг маъноси, қўлланиши ва бошқа лингвистик хусусиятлари талқин этиладиган луғат. Мас., изоҳли луғатлар, имло луғатлари, таржима луғатлари, лингвистик луғатлардир. *Қиёс. Қомусий луғатлар.*

ЛУҒАТ. 1. *айн. Лексика*

2. Луғавий бирликлар алифбо тартибида жойлаштирилган, турлича изоҳлар берилиб, китоб шаклига келтирилган тўпلام. Луғатлар турли мақсадларда тузилади, шунга кўра унинг турлари ҳам кўп. Аввало луғатлар икки асосий турга бўлинади: 1) лингвистик луғат (қ); 2) қомусий луғат (қ);.

ЛУҒАТЧИЛИК. Луғат тузиш ишлари; лексикография: *Луғатчиликни ривожлантириш.*

ЛУҒАТШУНОСЛИК. Тилшуносликнинг луғат тузиш ишларининг илмий-назарий масалалари билан шуғулланувчи бўлими лексикология.

МАТЕМАТИК ЛУҒАТ. Тилшуносликнинг тилни тадқиқ этиш ва ўрганишда математик методларини ўрганувчи соҳаси.

МАТН. Ёнма ён ҳарфлар, ёзув орқали акс этирилган нутқ, умуман, нутқ парчаси; текст.

МАХСУС ЛУҒАТ. Маълум соҳага, маълум қатламларга оид сўзлардан иборат луғат. Бундай луғатларнинг номида қай жиҳатдан чегараланганлигини ёки қайси қатламга қатга оидликни кўрсатувчи сўзлар бўлади. Мас., «Физика терминлари луғати», «Диалектологик луғат», «Фразеологик луғат» ва б.

МАХФИЙ ТИЛ. Алоҳида ижтимоий гуруҳларга хос, шу гуруҳга оид кишилар тушунадиган ва фойдаланадиган тил.

МАШИНА ТАРЖИМАСИ. Матн (текст)ни берилган дастур асосида электрон машиналар ёрдамида бир тилдан иккинчи тилга угириш.

МЕЪЁР. Тил бирликларини у ёки бу кўринишида жамият томонидан аниқланган, белгиланган ишлатиш имконият ва қонуниятлари. Қ. Адабий меъёр. Лексик меъёр. Морфологик меъёр. Синтактик меъёр. Орфопоеик меъёр. Фонетик меъёр. Сўз ясаиш меъёри.

МОРФОЛОГИЯ. (*юн. morphe* — шакл—logos—таълимот).

1. Сўз шакллари ҳақидаги грамматик таълимот. Морфология синтаксис билан бирга грамматикани ташкил этади: *Ўзбек тили лексикологияси ва морфологияси.*

2. Тилнинг морфологик қурилиши: *Ўзбек тилининг лексикаси ва морфологияси.*

НАТУРАЛИСТИК ОҚИМ. Тилни табиий организм сифатида қаровчи лингвистик оқим.

НАТУРАЛИСТЛАР. Ҳалқаро ёрдамчи тилни табиий миллий тиллар асосида яратиш зарур де билувчи оқим.

НУТҚ. 1. Тилнинг амалиёт шакли, воқеаланиши сўзловчининг тил всталаридан фойдаланиш жараёни ва шундай жараён натажасида юзага келадиган ҳодиса.

2. Нутқнинг коммуникатсия мақсади ва шароитига қараб лексик ва грамматик воситалардан мувофиғини сайлаб ишлатиш билан характерланувчи тури: *Расмий нутқ. Сўзлашув нутқи. Қиёс. Тил.*

НУТҚ МАДАНИЯТИ. 1. Филология фанининг жамият тараққиётининг маълум даврида нутқдан фойдаланиш жараёнини ўрганиш, кишилар орасидаги алоқа воситаси бўлган тилдан фойдаланиш қоидаларини илмий асосда белгилаш билан шуғулланадиган бўлими. 2. Нутқнинг миёёрийлигини, унинг маълум тарихий тараққиёт даврида шу тилда сўзлашувчи жамоа томонидан қуйиладиган талабларга мослиги; талаффуз, урғу, сўз кўллаш, сўз ясалиши, қилиш. Нутқнинг меъёрийлиги фикрининг аниқ, равшан ва софлигини ҳам ўз ичига олади.

ПАРАЛИНГИВИСТИКА. Тилшуносликнинг ўзаро алоқа-аралашувда имо-ишора, мимка, нутқ вазияти каби омилларни ўрганувчи соҳаси.

ПИКТОГРАФИК ЁЗУВ. (лот. *pictus* — буюқлар билан тасвирланган — *grapho* — ёзаман). Нутқ мазмуни расм, шартли тасвир тарзидаги график шакллар асосида ифодаланадиган ёзув.

ПСИХОЛИНГИВИСТИКА. Тилшуносликнинг нутқ фаолияти, нутқ акти, нутқ мазмуни билан сўзловчининг мақсад нияти орасидаги алоқадорлиги нуктаи назаридан ўрганувчи соҳаси. Психология билан лингвистиканинг синтези сифатида юзага келган бу соҳа нутқни идрок этиш, тилни эгаллаш каби масалаларни ўрганади.

ПУРИЗМ. (лот. *puris* — соф). Тилнинг софлигини сақлашга, чет тиллардан сўз ўзлаштиришга қарши чиқиш .

РИТОРИКА. (юн. *rhetorike*) Нотиқлик санъати назарияси ва нотиқлик санъати ҳақидаги фан.

СЕМАНТИКА. (фран. *semantique* < уин. *semantikos*—ифодаловчи). 1. Тил бирликларининг мазмун, маъно томони.

СЕМАСИОЛОГИЯ. (юн. *semasia*— ифодалаш—логос—тушунча, таълимот). Тил бирликларининг, биринчидан авбатда, луғавий бирликларнинг семантик тузилиши ва у билан боғлиқ масалаларни ўрганувчи соҳа. *Қиёс. Ономосиология.*

СЕМИОТИКА (юн. *semiotike* < *semion*— белги). Турли-туман белгилар (рамзлар) тизимининг умумий хусусиятларини ўрганувчи фан.

СИЛЛАБЛИК ЁЗУВ. Фонологик бирлик бўлган бўғин.

СИНГАРМОНИЗМ. (юн. *syn*—бирга—ҳармония — оҳангдошлик). Сўзнинг асоси ва аффикс таркибидаги унлиларнинг ўзаро уйғунлашуви, гармонияси. Бу ҳодиса айрим туркий тиллар учун, ўзбек тилининг эса айрим шеваларга хос хусусиятидир.

Мас., ўзбек тилининг қипчоқ тип шеваларида учинчи эгалик аффиксининг **и, и, у** каби варианларга эга эканлиги сингормонизм белгисидир: *иши, ати, озу* (ўзи) каби.

СИНТАКСИС. (юн. *syntaxis* — тузиш). 1. Грамматиканинг ўзаро боғланиши нутқ қурилиши ўрганувчи, бўлими. Бу бўлим икки асосий қисмдан иборат: 1) сўз бирикмалари ҳақида таълимот қисми (сўз бирикмалари синтаксиси); 2) гап ҳақида таълимот қисми (гап синтаксиси). 2. Сўз туркумлариининг нутқдаги вазибалари ҳақидаги таълимот (феъл синтаксиси).

СИНТЕТИК ТИЛЛАР. (юн. *synthetikos* — бириктирилган, қўшилган). Грамматик маънолар (гапда сўзларнинг ўзаро муносабати) шакл ясовчи аффикслар воситасида ифодаланадиган тиллар. Мас., рус ва немис тиллари синтетик тиллар жумласидандир. *Қиёс. Аналитик усул.*

СИНХРОНИЯ. (юн. *syn* — бирга — *chronos* — вақт, уа'ни бир бақтлилик). Айрим тил ходисаларининг, уахлитлигича тил тизимининг ма'лум бир тил ривожланиш босқичдаги ҳолатини лингвистик о'рганиш предмети сифатида шартли ажратиб олиш. *Қиёс. Диахрония.*

СИСТЕМА. (уин. *systema* — бир бутунлик, қисмлардан тузилган нарса) — қ. **Тизим.**

СОТСИОЛИНГВИСТИКА. (лот. *soti(etas)* — жамият лингвистикаси). Тилшуносликнинг тилнинг ижтимоий яшаши ва ижтимоий тараққиёт шароитларини ўрганувчи соҳаси. Сотсиология ва лингвистика синтездан иборат бу соҳа тил билан ижтимоий ҳаёт фактлари алоқаси; нолисомий таъсирда тил тараққиётидаги фаол жараёнлар; радио, телевидение, кино кабиларнинг тилнинг оғзаки ва ёзма шакли ўртасидаги нисбатнинг ўзгариши, тил сиёсати юрғазиларнинг вазифа ва шакллари; кенг халқ оммаси нутқ маданиятини кўтариш каби муоммолар билан шуғулланиди.

СТУРУКТУРАЛИЗМ (лот. *structure* - тузилиш, қурилиш). Тилшуносликда тил компонентларининг ички муносабатларини, ўзаро боғлиқлигини, тилнинг тузилиш томонини ёритиш асосий мақсад қилиб қўйилган йўналиш. Струкутуализмнинг асосий йўналишлари қудагилар: 1) Прага лингвистик мактаби; 2) Америка Струкутуализми; 3) Копенгаген мактаби; 4) Лондон лингвистик мактаби.

СТУРУКТУРАЛ ЛИНГВИСТИКА 1. **Струкутуализм**; 2. Тилшуносликнинг ўз текшириш предметини тил тизимидаги ички муносабатлар ва алоқалар билан чегараловчи, тил ва тафаккурнинг ўзаро муносабати, тилнинг жамият билан алоқаси каби масалаларни чеклаб ўтувчи соҳаси.

СУБСТРАТ (лот. *sub — ost + stratum*— қатлам). Тилларнинг чатишиши натижасида мағлуб тилнинг ғолиб тилда қолдирган излари.

СУНИЙ ТИЛ. Табиий (бор бўлган) тиллар унсурларидан халқаро алоқа учун ёрдамчи восита сифатида яратиладиган тил: эсперанто (қ.), интерлингва (қ.), идо(қ.), ва б.

СУФФИКС (лот. *suffixus* — қадалган, қоқилган). Сўзда унинг охирига қўшиладиган аффикс. *Қиёс. Префикс. Инфикс. Қ. Аффикс.*

СЎЗ. Лексиманинг нутқда муайян шакл ва вазифа билан воқеланган кўриниши. Ўз товуш қобиғига эга бўлган, обектив нарса-ходисалар ҳақидаги тушунчани, улар ўртасидаги алоқани ёки уларга муносабатларни ифодалай оладиган, турли грамматик мано ва вазифаларда қўлланадиган энг кичик нутқ бирлиги.

ТАБИЙ ТИЛ. Ҳақиқий манодаги, яни фикр алишув қуроли сифатида авлоддан авлодга ўтиб келаётган тил. Қ. **Суний тил.**

ТАВТОЛОГИЯ. (юн. *tautologia* < *tauto*— айнан ўша + *логос* — сўз). Бир фикр(мазмун)ни бошқа сўз ёки сўзлар билан такроран ортиқча ифодалаш, сўзни ортиқча ишлатиш. Мас., *гапирмоқ* ўрнида *гап гапирмоқ, тепмоқ* ўрнида *оёқ билан тепмоқ* деб қўллаш тафтология ҳисобланади, чунки *гап, оёқ билан* қисмлари янги информатсия бемайди (*гапирмоқ, тепмоқ* сўзларидаги информатсияни такрорлайди)

ТАРЖИМА ЛУҒАТИ. Бир тилнинг (таржима қилинаётган тилнинг) луғавий бирлигига бошқа тилнинг маъно жиҳатдан эквиваленти бериладиган, ўзга тилнинг луғавий бирлиги таржима этиладиган луғат. Бундай луғатлар икки тилли ёки кўп тилли бўлиши мумкин: *русча-ўзбекча луғат, инглизча-русча-ўзбекча луғат* ва б.

ТАРИХИЙ ГРАММАТИКА. Грамматик ходисаларни (сўз шакли, сўз бирикмаси ва гапларни) турли тарихий босқичлардаги тараққиёти бўйича (диахроник) қиёслаб ўрганувчи грамматика.

ТАРИХИЙ ДИАЛЕКТОЛОГИЯ. Диалектга хос ходиса ва хусусиятларнинг келиб чиқиши, ривожланиши, турли давларда ўзгариши ва бу хусусиятларнинг ташкил топишида бошқа тилларнинг иштироки каби масалалар билан шуғулланадиган диалектология.

ТАРИХИЙ ЛЕКСИКОЛОГИЯ. Тилнинг луғат таркибини тарихий тараққиётида (диахроник планда) ўрганувчи лексикология.

ТАРИХИЙ МОРФЕМА. Ҳозирги тилда маъносини йўқотган (тил бирлиги сифатида йўқ), тарихан маъноли бўлган морфема. Мас., *ялмоқ, яйлов* каби сўзларнинг *ял-, яй-* қисми тарихан луғавий маъноли морфема бўлган.

ТАРИХИЙ ФОНЕТИКА. Тилнинг товуш томонини тарихий тараққиётда (диахроник планда) ўрганувчи фонетика.

ТЕЗАУРУС. (юн. *thezauros*-хазина). Тилга оид лексик таркибини тўла ҳажимда акс эттирувчи луғат.

ТЕКСТ. (лот. *textus*-боғланиш, қўшилиш)- қ., **матн.**

ТЕРМИН. (лот. Terminus- чек, чегара, чегара белгиси). Фан, техника ва бошқа соҳга оид нарса ҳақидаги тушунчани аниқ ифодалайдиган, ишлатилиш доираси шу соҳалар билан чегараланган сўз ёки сўз бирикмаси; атама. Терминлар бир маъноли бўлиши, экспрессивлик ва эмотсионалликка эга бўлмаслиги каби белгилари билан ҳам умумистеъмолдаги сўзлардан фарқланади. Мас., лингвистик терминлар: *ган, эга, от, сон, товуш...*; геометрияга оид терминлар: *айлана, учбурчак...*; физикага оид терминлар: *жисм, босим, ҳаракат, майдон...*; кимёга оид терминлар: *сув, қумуш, шиқор, тузлар* ва б.

ТЕРМИНОЛОГИК ЛУҒАТ. Маълум бир соҳага оид сўз ва терминларни қайд етувчи луғат. (Мас., Ҳ. Ю. Бекмуҳаммедовнинг 1978 йилда нашр этилган << Тарих терминлари луғати>>).

ТЕРМИНОЛОГИЯ (термин+logos-сўз, таълимот). 1. Бирор илм, касб ва б. соҳага оид терминлар мавжуд. Мас., грамматик терминология, санъат терминологияси ва б.

ТИЗИМ. 1. Ўзаро муносабатлар билан боғланган, бир бутун бўлиб уюшган тил унсурлари мажмуи: *Тил тизими. Сўз ясалиш тизими.*

ТИЛ. 1. Нутқ ташкил этиб, фикр, ҳис-туйғу, истак кабиларни ифодалашда ҳизмат қиладиган фонетик, лексик ва грамматик воситалар тизими; кишилар орасида асосий ва энг муҳим алоқа-аралашуви, викирлашув қуроли бўлиб хизмат қиладиган ижтимоий ходиса.

ТИЛЛАРНИНГ ГЕНЕАЛОГИК ТАСНИФИ- қ . **Тилларнинг шажаравий таснифи .**

ТИЛЛАРНИНГ МОРФОЛОГИК ТАСНИФИ. Тилларни грамматик шакл ҳосил қилиш усулларида фарқ қилишга кўра гуруҳларга ажратиш. Бу таснифга кўра тилларнинг қуйидаги турлари ажратилади. 1) аформ тиллар (қ.); 2) агглютинатив тиллар (қ.); 3) флектив тиллар (қ.); 4) полисинтетик тиллар (қ.). Яна (қ.). **Аналтик тиллар, Синтетик тиллар.**

ТИЛЛАРНИНГ ШАЖАРАВИЙ ТАСНИФИ. Тилларни келиб чиқиш манбасига, умумийлигига кўра гуруҳларга адратиш. Бундай умумий манбадан келиб чиқан тилларнинг катта гуруҳлари қариндош тиллар оиласини ташкил этади. Мас., хинд-европа тиллари оиласи, мўғул тиллар оиласи, туркий тиллар оиласи ва б.

ТИЛ САТҲЛАРИ. Тилни текшириш жараёнида, уни таҳлил этишнинг турли усулларида белгиланадиган қатламлари (қаторлари). Тилнинг асосий сатҳлари сифатида фонологик, морфологик, синтактик ва лексик сатҳлар фарқланади.

ТИЛШУНОСЛИК. Тил ҳақидаги, унинг ижтимоий табиати, вазифаси, ички тузилиши, таснифи ҳақидаги; муайян тилларнинг иш кўриш (фаолият) қонунлари ва тарихий тараққиёти ҳақидаги фан. Мақсади, вазифаси ва ш.к.га тилшуносликнинг бир неча йўналишлари (соҳалари) бор: умумийтилшунослик(қ.); амалийтилшунослик(қ.); хусусийтилшунослик(қ.); структураллингвистика(қ.); математиклингвистика(қ.); ва б.

ТИЛШУНОСЛИККА КИРИШ. Умумий тилшуносликнинг тил ҳақида дастлабки маълумот берувчи, тилшуносликнинг асосий қисимларини ва хусусий тилшуносликда ўрганиладиган масалаларни ўзлаштириш учун назарий асос берадиган қисми.

ТИПОЛОГИЯ (юн. typos - из, шакл, намуна + logos – таълимот). Тилшуносликнинг тилларни типологик тасниф қилиш принципи ва усуллари ўрганувчи бўлими.